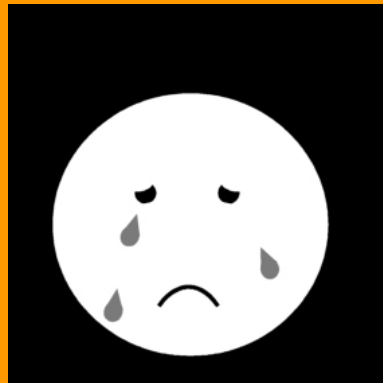

Kinderen en hun emoties

Het herkennen en benoemen van emoties van kinderen van 7 en 8 jaar

Auteur: Ilse van Biert

Studentnummer: 2003386

Titel: Kinderen en hun emoties

Ondertitel: Het herkennen en benoemen van emoties van kinderen van 7 en 8 jaar

Master Special Educational Needs (M SEN)

Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg Leerroute: FRTD020207B2010

Begeleid door: Drs. W.M.Th. Linders

Maand en jaar: Juni 2010

Samenvatting.....	4
Inleiding	5
Hoofdstuk 1 Aanleiding en probleemstelling.....	7
Huidige situatie en gewenste situatie	7
Onderzoeksvraag.....	9
Mijn deelvragen.....	9
Doelstelling onderzoek.....	9
Hoofdstuk 2 Theoretische onderbouwing	10
Inleiding.....	10
Emoties	10
De hersenen	11
Emotionele vaardigheden	13
Emotionele intelligentie	15
Emotionele ontwikkeling.....	16
Emoties op school.....	18
Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethodologie.....	20
Onderzoeksvraag.....	20
1. De observatie	20
2. Het sociogram	21
3. De vragenlijst	22
4. De onderzoeksgroep.....	23
Ethiek.....	24
Hoofdstuk 4 Dataverzameling en analyse	26
1. De EGGO+ kaart.....	26
2. Het sociogram	28
3. De vragenlijst	29
4. De onderzoeksgroep.....	31
Resultaten.....	32
Hoofdstuk 5 conclusies.....	35
De deelvragen.....	35
1. Welke fases doorlopen kinderen van 7 en 8 jaar ten aanzien van de emotionele ontwikkeling?	35

2. In hoeverre kunnen kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar basisemoties herkennen en benoemen?	38
3. Hoe kan ik de basisemoties het beste aanleren?.....	38
4. Welke methode(s) kan ik het beste gebruiken om de kinderen te leren hun gevoelens en gedrag te herkennen en benoemen?	40
De onderzoeksvraag	41
Hoe kan ik kinderen, in de leeftijd van 7 en 8 jaar, leren de basisemoties te herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen?.....	41
Hoofdstuk 6 Evaluatie onderzoek	43
Remedial teaching opleiding	43
Het proces.....	43
Opbrengst	44
Betekenis	45
Weerstand, tijdsdruk en samenwerking	45
Nawoord	47
Literatuurlijst	48
Bijlagen.....	50
Bijlage 1 Zelfbeoordelinglijst voor de kinderen.....	50
Bijlage 2: lessencyclus	56
Bijlage 3: Zelfbeeld, eigen gevoelens benoemen en gevoelens van een ander benoemen	59
Bijlage 4: Resultaten van de onderzoeksgroep.....	61
Bijlage 5 werkvormen en materialen	62

Samenvatting

Dit meesterstuk gaat over het herkennen en benoemen van emoties van kinderen van 7 en 8 jaar.

Bij de inleiding wordt duidelijk wie ik ben en waar mijn interesse voor de sociaal-emotionele ontwikkeling vandaan komt. In hoofdstuk 1 komen de aanleiding en de probleemstelling van dit onderzoek aan bod. In dit hoofdstuk is toegewerkt naar de onderzoeksvraag en de deelvragen.

Onderzoeksvraag

Hoe kan ik kinderen, in de leeftijd van 7 en 8 jaar, leren de basisemoties te herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen?

Om tot een antwoord op de vragen te kunnen komen is in hoofdstuk 2 dieper ingegaan op de theorie van emoties. Er zijn verschillende bronnen geraadpleegd om tot een goede theoretische onderbouwing van het onderzoek te komen. Hoofdstuk 3 is een uiteenzetting van de verschillende onderzoeksmethoden die ik gebruikt heb voor mijn onderzoek. Door middel van observaties, vragenlijsten en een sociogram is er een onderzoeksgroep samengesteld bestaande uit drie meisjes en drie jongens. Samen met deze groep is gewerkt aan het herkennen en benoemen van de emoties. Hoofdstuk 4 is een verzameling van alle verzamelde data. Deze data is duidelijk uiteengezet in grafieken. In hoofdstuk 5 zijn de conclusies getrokken. De data van het onderzoek is naast de theorie gelegd en er zijn verbanden gelegd. Kinderen ontwikkelen zich het beste als ze zich begrepen en aanvaard voelen. Dit betekent onder meer dat kinderen boos, bang of verdrietig mogen zijn en dat de leerkracht laat merken dat hij/zij een kind dat bijvoorbeeld bang is, begrijpt en hulp biedt om gevoelens verder te uiten en te exploreren. De kinderen moeten leren hoe ze emoties kunnen uiten en hoe ze hiermee moeten omgaan. Het is enorm belangrijk in de klas ruimte en gelegenheid te creëren voor het uiten van emoties.

In hoofdstuk 6 wordt het onderzoek geëvalueerd en in het nawoord bedank ik de mensen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het onderzoek.

Inleiding

Sinds 2004 werk ik als groepsleerkracht in het basisonderwijs. Op dit moment ben ik werkzaam als remedial teacher en groepsleerkracht van groep 4 op basisschool de Graaf van Ursel in Moergestel. Ik zit in het tweede jaar van de opleiding remedial teaching bij Fontys OSO in Eindhoven.

In dit onderzoek ga ik me richten op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar. Ik wil er achter komen hoe deze kinderen emoties leren herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen.

“Er zijn tegenwoordig kinderen die een neutraal gezicht niet van een vijandelijk gezicht kunnen onderscheiden. Ze slaan een ander kind omdat ze de gezichtsuitdrukking verkeerd interpreteren”.

(Liebertz, 2008, pag.12)

En:

“Onze emoties, zeggen ze, dienen als leidraad wanneer we oog in oog staan met problemen en taken die te belangrijk om alleen aan het intellect over te laten: gevaar, een pijnlijk verlies, het blijven nastreven van een doel ondanks teleurstellingen, partnerkeuze, gezinsvorming. Iedere emotie biedt ons een kenmerkende bereidheid tot actie; iedere emotie wijst ons in een richting die goed heeft gewerkt om de steeds terugkerende moeilijkheden van het menselijk leven het hoofd te bieden”.

(Goleman, 2007, pag. 24)

Mijn interesse voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen ontstond tijdens mijn eerste stage in een groep 5. Er was een verdrietig meisje en de invaller reageerde kortaf. Mijn medestagiaire en ik hebben het meisje tussen ons in gezet. Daar voelde ze zich veilig genoeg om te vertellen dat haar vader kort geleden was overleden en dat ze hem zo vreselijk miste. Dat raakte me diep in mijn hart want ik wist wat ze op dat moment voelde, omdat ik mijn vader verloor toen ik 12 was. Zij was nog maar 9 jaar. Ze vertelde haar verhaal en dat luchtte op. Met een blij gezicht ging ze verder met haar werk. We hadden alleen naar haar geluisterd en dat bleek voldoende.

Tijdens mijn stages zag ik kinderen die het moeilijk hadden op sociaal-emotioneel gebied. Kinderen die moeite hadden zich te uiten, die woede-uitbarstingen hadden en kinderen die erg teruggetrokken waren. Ik wilde deze kinderen graag helpen. Daarom heb ik een scriptie op de pabo geschreven met als titel: “emotionele intelligentie; aan de slag met emotionele vaardigheden”. Tijdens het schrijven van mijn scriptie heb ik methodes bekeken zoals het PAD-leerplan (Probeer Anders te Denken) en Leefstijl.

Bij ons op school gebruiken we in alle klassen de methode Leefstijl. Doordat ik hier al enige tijd mee werk, merk ik de kinderen tijdens de lessen leefstijl emoties goed verwoorden. In het werkboek staan plaatjes van emoties en ze kunnen dat goed vertellen hoe het kind zich voelt. Het is echter moeilijk voor ze om in de praktijk (bijvoorbeeld bij een ruzie op het schoolplein) emoties te herkennen en benoemen. Ik wil onderzoeken op welke manier ik kinderen hierbij kan ondersteunen.

Ik wil gaan bekijken hoe kinderen van 7 en 8 jaar emoties bij zichzelf en anderen kunnen herkennen en verwoorden. Ik wil graag een antwoord vinden op de vraag hoe ik kinderen kan ondersteunen bij het herkennen en benoemen van emoties. Ik ga op zoek naar methodes die ik hierbij kan gebruiken. Tot slot hoop ik er door mijn onderzoek achter te komen of ik kinderen het beste individueel, in kleine groepjes of met de hele klas tegelijk kan ondersteunen.

Omdat ik momenteel vooral werkzaam ben in groep 4 richt ik me in dit onderzoek op kinderen van zeven en acht jaar.

Op dit moment geef ik twee dagen in de week remedial teaching, waarbij ik vooral kinderen ondersteun die hulp nodig hebben op het gebied van rekenen en taal. Ik hoop dat ik door dit onderzoek mijn expertise op het gebied van het herkennen en benoemen van emoties kan vergroten en zo de kinderen hulp kan bieden bij hun ontwikkeling.

Hoofdstuk 1 Aanleiding en probleemstelling

Een externe remedial teacher begeleidt op dit moment een aantal kinderen bij ons op school op sociaal-emotioneel gebied. Ik wil deze kinderen in de toekomst gaan begeleiden. Ik ga me in dit onderzoek richten op de basisemoties en hoop hierdoor kinderen te kunnen ondersteunen in hun sociaal-emotionele ontwikkeling.

Wij gebruiken de methode Leefstijl. Mijn duo-collega en ik merken in de omgang met de kinderen dat ze het moeilijk vinden om gevoelens te verwoorden. We werken in de klas aan het verwoorden en benoemen van basisemoties door middel van dramalessen (de Heer & Vos, 2002). Het effect hiervan is nog niet voldoende. De kinderen zien niet tot nauwelijks een verband tussen de dramalessen en de dagelijkse situaties in de klas. Ik ga onderzoeken hoe ik kinderen emoties kan leren herkennen en benoemen bij zichzelf en bij de ander.

Ik geef les aan een groep 4 met 28 kinderen. In november 2009 kregen de kinderen hun eerste rapport mee. Op het rapport staat het sociaal-emotionele domein omschreven met de volgende onderdelen: contact met medeleerling en leerkracht, samenwerken en samenspelen, conflictfrequentie, assertiviteit, beweeglijkheid, regelgedrag, welbevinden en de aanspreekbaarheid.

Het valt me steeds vaker op dat kinderen in situaties terecht komen die ze niet zelf op kunnen lossen. Bij het bespreken van deze conflictsituaties komt het regelmatig voor dat de kinderen niet kunnen verwoorden wat ze voelen en waarom ze reageren zoals ze reageren. Een reactie komt vanuit een emotie (Goleman, 2007) het is belangrijk om jouw reactie op de situatie uit te kunnen leggen.

“Ik ben ervan overtuigd dat het toestaan van emoties, de weg opent om kinderen (en volwassenen) te leren empathisch om te gaan met hun gevoelsleven”.

(de Heer&Vos, 2002, pag. 6)

Huidige situatie en gewenste situatie

Mijn duo-collega en ik hebben de EGGO+ kaart (Eerste Genormeerde Gedrags Observatiekaart) ingevuld voor alle kinderen. Opvallend hierbij was het aantal aandachtspunten en zorgpunten die verschillende kinderen hebben op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling. Op dit moment is een aantal van de kinderen van onze groep 4 niet (voldoende) in staat om hun emoties te herkennen en te verwoorden. In de klas zijn er kinderen met aandachtspunten en zorgpunten. Deze kinderen vinden het bijvoorbeeld moeilijk als ze door de leerkracht aangesproken worden op hun gedrag.

Bij een aandachtspunt functioneert het kind op dat onderdeel matig, dat wil zeggen dat het kind minder dan iedere dag, maar toch wel bijvoorbeeld om de dag of enkele keren of een keer per week het (ongewenste) gedrag vertoond (Koning, 2004). Bij een zorgpunt scoort het kind op dat punt onvoldoende, wat wil zeggen dat het kind iedere dag wel een keer dat (ongewenste) gedrag vertoond (Koning, 2004).

Onderdeel op het sociaal-emotioneel domein van EGGO+	Aantal kinderen met aandacht	Aantal kinderen met zorg
Contact medeleerlingen	3	0
samenwerken	0	0
samenspelen	1	0
conflictfrequentie	1	0
assertiviteit	6	0
beweeglijkheid	6	1
regelgedrag	3	1
welbevinden	1	0
aanspreekbaarheid	4	0
Contact met leerkracht	3	0

De gewenste situatie is dat de kinderen hun emoties kunnen herkennen en benoemen.

Onderzoeksvraag

Hoe kan ik kinderen, in de leeftijd van 7 en 8 jaar, leren de basisemoties te herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen?

Mijn deelvragen

1. Welke fases doorlopen kinderen van 7 en 8 jaar ten aanzien van de emotionele ontwikkeling?
2. In hoeverre kunnen kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar basisemoties herkennen en benoemen?
3. Hoe kan ik de basisemoties het beste aanleren?
4. Welke methode(s) kan ik het beste gebruiken om de kinderen te leren hun gevoelens en gedrag te herkennen en benoemen?

Doelstelling onderzoek

Ik wil bereiken dat de kinderen hun emoties leren herkennen en benoemen. Ik ga onderzoeken in welke fase kinderen van 7 en 8 jaar zitten ten aanzien van de emotionele ontwikkeling. Vervolgens ga ik me richten op de vraag hoe ik de kinderen het beste kan begeleiden (individueel, in een kleine groep of met de hele klas). Ik hoop een antwoord te vinden op mijn vraag welke methode(s) ik het beste kan gebruiken. Ik hoop mijn expertise te vergroten op het gebied van de begeleiding van kinderen van 7 en 8 jaar bij het herkennen en benoemen van hun emoties.

Sleutelwoorden in dit onderzoek zijn:

Emoties, emotionele vaardigheden, emotionele intelligentie en emotionele ontwikkeling. In het literatuurhoofdstuk ga ik dieper in op de theorie van deze sleutelwoorden.

Hoofdstuk 2 Theoretische onderbouwing

Inleiding

“Vanaf de jaren tachtig is de belangstelling voor sociaal-emotionele ontwikkeling in het basisonderwijs en het speciaal onderwijs sterk toegenomen”. (Deley, 2004. pag.13).

Vanaf die tijd kwamen er steeds meer programma's op de markt die als doel hebben leerkracht te helpen kinderen sociaal-emotioneel competent te maken. Lange tijd werden kinderen met behoorlijke sociaal-emotionele problemen vanuit het basisonderwijs verwezen naar het speciaal onderwijs. In de jaren negentig kwam daar verandering in. Kinderen met sociaal-emotionele problemen blijven sindsdien op het reguliere basisonderwijs. Hierdoor hebben leerkrachten steeds vaker de behoefte aan handvatten voor de begeleiding van kinderen in hun sociaal-emotionele ontwikkeling (Deley, 2004).

Emoties

Het woord emotie komt van het Latijnse werkwoord (e)movere wat bewegen betekent. Emoties brengen veranderingen bij ons te weeg, ze doen iets met ons. Dat emoties tot handelen leiden is onmiddellijk duidelijk als we kijken naar kinderen of dieren. Zij handelen vanuit hun diepste emoties (Goleman, 2007). Emotie refereert aan een gevoel met de daarbij behorende verscheidenheid aan gedachten en de geestelijk en lichamelijke gesteldheid, aldus Goleman (2007). Hij geeft aan dat we weinig controle hebben over wanneer en welke emotie ons overspoelt, maar dat we wel iets te zeggen hebben over hoe lang de emotie aanhoudt.

Galenkamp & van der Harst & Roelofs (2003) omschrijven emoties ook als een beweging. We zouden, zo schrijven zij, meer moeten bewegen in het onderwijs, onze energie gebruiken. Onderwijs is zo statisch en dat is ontzettend onnatuurlijk voor onszelf, maar zeker ook voor leerlingen die van nature meer bewegen dan op school is toegestaan.

Smits en Beerends (2007) omschrijven een emotie als een reactie van het zenuwstelsel op een prikkel, waarbij bijna tegelijkertijd een reactie volgt vanuit het hormoonstelsel.

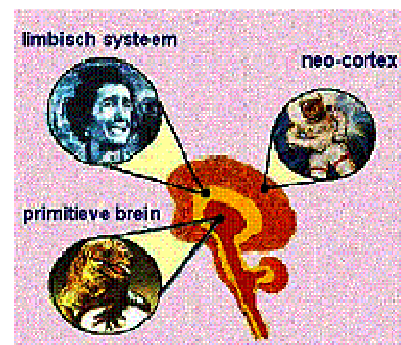
Ekman (2007) deed uitgebreid onderzoek naar de gezichtsuitdrukkingen van mensen over de hele wereld (Goleman, 2007). Hij wilde de stelling toetsen van Darwin dat gezichtsuitdrukkingen bij bepaalde emoties universeel zijn. Vier kernemoties (vrees, woede, verdriet en vreugde) worden volgens Ekman (2007) herkend door mensen uit culturen verspreid over de hele wereld. Hij vindt het van groot belang kinderen te onderwijzen in het benoemen van hun basisemoties door middel van gezichtsuitdrukkingen en het gevoel dat je hebt bij een emotie en die te verbinden. Naam van de emotie ↔ het gevoel dat je er bij krijgt ↔ gelaatsuitdrukkingen

Van den Broeck (2002) schrijft dat we als mensen te maken krijgen met emotionele besmetting. Dit principe is gebaseerd op de bevinding dat we onze emoties non-verbaal uiten (in gedrag, gebaren, gelaatsuitdrukkingen, enz.), dat anderen dit kunnen waarnemen en imiteren en zo innerlijk dezelfde emotie krijgen. Bij interactie gaat de stemming van de persoon die zijn emoties het sterkst uit over op de ander. De persoon met de krachtigste expressie gaat aan de haal met de emoties van de ander.

De hersenen

In de loop van onze evolutie (ontwikkeling) zijn er drie lagen van ons brein op elkaar komen te liggen. De grondlegger van deze drie-enige brein theorie (triune brein) is McLean (Liebertz, 2008).

“De oudste laag, de in de hersenstam gelokaliseerde reptielenhersen (het primitieve brein), reageert instinctief. Hiermee worden automatisch onze levensfuncties zoals ademhaling, hartslag en lichaamstemperatuur gestuurd” (Liebertz, 2008, pag. 25)

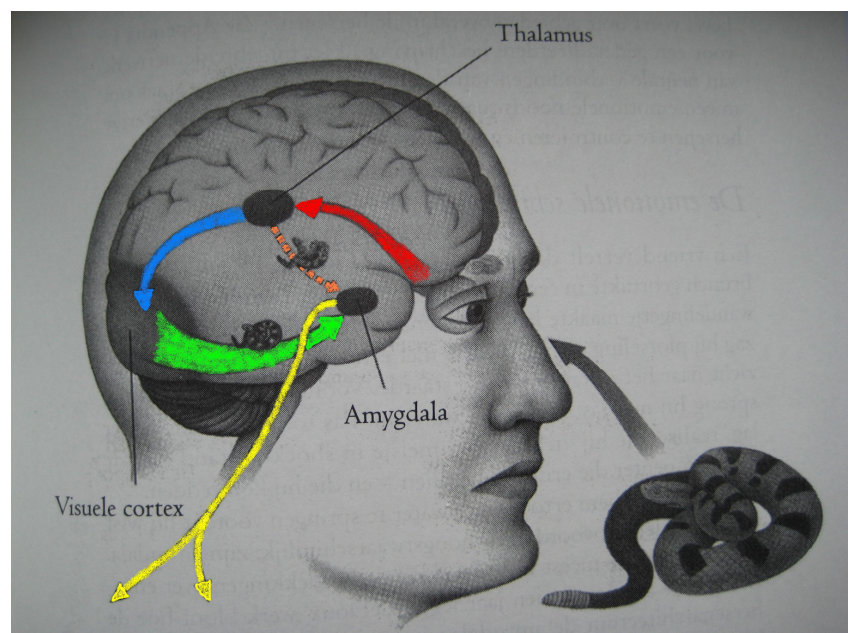

Daarboven ligt het centrum van de emotionele verwerking (het limbisch systeem) dat onze gevoelens activeert. Het gedeelte dat zich het laatst ontwikkeld heeft is de hersenschors, ook wel neocortex genoemd (het cognitieve brein).

“Deze omsluit de hersenstam en het limbisch systeem en is in twee hersenhelften verdeeld. Hier bevinden zich onze motorische, sensorisch en geestelijke vaardigheden” (Liebertz, 2008, pag.25).

Ook Goleman (2007) spreekt in zijn boek over deze drie lagen van onze hersenen.

De amygdala (ook wel amandelkern genoemd) speelt een multifunctionele rol bij het ontstaan en sturen van onze emoties (Liebertz, 2008). Binnenkomende gegevens worden hier verwerkt en gecontroleerd op de emotionele waarde. Het maakt ons opmerkzaam op gebeurtenissen die ons bedreigen (Liebertz, 2008).

“De thalamus werkt als een tussenliggend relaisstation van onze zintuiglijke waarnemingen, met uitzondering van onze reukzin. Hier worden de ervaringen die door aanraking, pijn en temperatuur ontstaan, geïnterpreteerd”.

(Liebertz, 2008, pag. 26)

Le Doux (2007) omschrijft in zijn “Dual Routes to Action theorie” twee manieren waarop een signaal, via de hersenen, een reactie teweeg brengt (Goleman, 2007). Manier 1 (bewuste actie): het signaal doorloopt een lange weg door de hersenen. In de afbeelding te zien als de rode, blauwe en groene pijl. Van hieruit volgt een signaal naar het lichaam (de gele pijl). In dit geval wordt ook wel gesproken over secundaire

emoties, waarbij de neocortex (het denkende brein) een belangrijke rol speelt. Deze emoties gaan gepaard met bewuste beleving.

Manier 2 (reflex): het signaal neemt een kortere route en gaat rechtstreeks van de thalamus naar de amygdala en slaat hierbij de visuele cortex over (te zien als de oranje stippellijn). Zonder duidelijk waarneming volgt een vlugge (maar minder precieze) respons (de gele pijl). Zo kan de amygdala met een emotionele respons beginnen voordat de visuele cortex volledig begrepen heeft wat er gebeurt.

(Goleman, 2007). Dit proces gaat zo snel, dat je bij mensen meteen een fysieke reactie ziet. Dit is dan ook de reden dat mensen moeilijk hun emoties kunnen verbergen. Hier wordt ook wel gesproken over primaire emoties.

Primaire emoties worden automatisch en onbewust door prikkels uit de buitenwereld opgeroepen. Een voorbeeld: de kinderen komen binnen. Danny geeft Tom een harde klap omdat hij dacht dat Tom hem sloeg. Bij navraag blijkt Tom tegen Danny aangekomen te zijn toen hij zijn jas ophing. Danny heeft vanuit een reflex gereageerd op de aanraking van Tom (er is dus sprake van een primaire emotie).

Emotionele vaardigheden

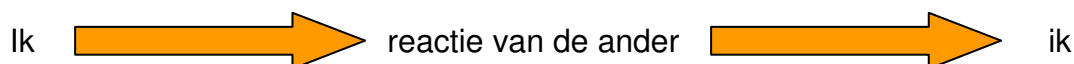
Een fundamentele emotionele vaardigheid is zelfbewustzijn, aldus Mayer (2007). Hij omschrijft dit als het bewust zijn van zowel onze stemming als onze gedachten over die stemming. Mayer (2007) erkent drie kenmerkende stijlen voor het luisteren naar en omgaan met emoties: 1. zelfbewust 2. overspoeld 3. aanvaardend. Goleman (2007) laat weten dat de jaren voordat een kind naar school gaat cruciaal zijn voor de eerste aanzet van fundamentele vaardigheden. Vervolgens gaat bijna elk kind naar school en daarom is dit een plek waar wij kinderen kunnen bereiken en fundamentele levenslessen kunnen leren die ze anders misschien nooit zullen krijgen (Goleman, 2007).

Emotionele vaardigheden:	
Steiner (1979)	Goleman (2007):
emotioneel vaardig zijn betekent dat je, je emoties begrijpt en daardoor weet hoe je ermee moet omgaan.	emotionele vaardigheid is een aangeleerd en aan te leren vermogen dat is gebaseerd op de emotionele intelligentie.

1. je eigen gevoelens kennen	1. zelfbewustzijn, je eigen innerlijke toestand, voorkeuren. vindingrijkheid en intuïties kennen
2. leren omgaan met je emoties	2. zelfregulering, omgaan met je innerlijke toestand, impulsen en vindingrijkheid
3. emotionele schade repareren	3. motivering, emotionele neiging die het bereiken van doelen begeleiden of vergemakkelijken
4. over empathie beschikken	4. empathie, bewust zijn van andermans gevoelens, behoeften en zorgen
5. alles bij elkaar brengen	5. sociaal vaardig worden, in staat zijn de gewenste reacties bij anderen op te wekken

Net als Steiner (1979) noemt Goleman (2007) ook vijf emotionele vaardigheden. De eerste drie vaardigheden noemt Goleman persoonlijke vaardigheden, de vaardigheden die bepalen hoe we ons opstellen. De laatste twee zijn sociale vaardigheden, die bepalen hoe we omgaan met relaties (Galenkamp & van der Harst & Roelofs, 2003). Volgens Goleman (2007) zijn deze vaardigheden vaak meer van belang dan het IQ. Daarom pleit Goleman (2007) voor onderwijs waarin deze vaardigheden worden bijgebracht om op die manier de ontwikkeling van emotionele intelligentie te bevorderen.

Goleman (2007) noemt het zelfbewustzijn de sleutel van het EQ. Je geeft een signaal af en krijgt een reactie van de ander, waarop je bij jezelf nagaat wat je gaat doen met die reactie, je komt dus steeds terug bij jezelf. Jonge leerlingen kunnen deze signalen beter opvangen dan volwassenen aldus Galenkamp & van der Harst & Roelofs (2003).

Emotionele intelligentie

Socrates' gebod "Ken uzelf" gaat over een fundament in de emotionele intelligentie, namelijk het bewustzijn van je eigen gevoelens op het moment dat deze plaats hebben (Goleman, 2007). Psychologen onderscheiden metacognitie om te verwijzen naar het bewustzijn van een gedachteproces en metastemming in de betekenis van een bewustzijn van de eigen emoties (Goleman, 2007). Goleman zelf geeft de voorkeur aan de term zelfbewustzijn, voortdurende aandacht voor de eigen innerlijke toestand, de geest observeert en onderzoekt de ervaring, inclusief de emoties. Emotionele intelligentie is de bereidheid om emotionele vaardigheden te ontwikkelen. Hoe groter de bereidheid en hoe groter de ontwikkeling van de emotionele vaardigheden, hoe groter het EQ aldus Goleman (2007). Hij omschrijft het als het vermogen zoals jezelf motiveren en doorzetten als het tegenzit, je impulsen beheersen en beloning uitstellen, je eigen stemming reguleren en voorkomen dat ontredde je denkvermogen overmeestert, empathie en hoop koesteren (Goleman, 2007). Ook spreekt hij over het geloof dat kinderen hebben in hun eigen vermogen om te bepalen wat er in hun leven gebeurt, bijvoorbeeld dat ze in staat zijn om dingen ten goede te keren.

Emotionele intelligentie:			
is het vermogen optimale resultaten te bereiken in de relatie met anderen en jezelf. (Galenkamp, van der Harst en Roelofs, 2003).	is de vaardigheid om te kunnen gaan met de eigen emoties en die van een ander (Van den Broeck, Debussche en Cools, 2002).	is het in toenemende mate leren herkennen en begrijpen van eigen gevoelens en die van anderen, en deze op een sociaal aanvaardbare wijze tot uitdrukking te brengen (Deley, 2004).	Is het kunnen uitstellen van beloningen, sociaal verantwoordelijk zijn, emoties kunnen beheersen en een optimistische levenshouding aldus Dr. Hamburg (Goleman, 2007).

Emotionele ontwikkeling

“Emotionele ontwikkeling is het in toenemende mate leren herkennen en begrijpen van eigen gevoelens en die van anderen, en deze op een sociaal aanvaardbare wijze tot uitdrukking brengen. Op basis van de opgedane ervaringen worden het zelfbeeld, het zelfvertrouwen en vertrouwen in de ander ontwikkeld”. (Deley, 2004, p.33).

Stevens (2004) omschrijft drie basisbehoeften van ieder kind:

1. relatie
2. competentie
3. autonomie

Als op school aan deze behoeften tegemoet wordt gekomen, zo schrijft Stevens (2004), ontwikkelt het kind zelfvertrouwen en vertrouwen in de ander.

Van Lieshout, van Lier en Hoebe (2004) beschrijven het volgende:

“zelfvertrouwen en vertrouwen in de ander staan centraal in de sociaal-emotionele ontwikkeling. Anders gezegd: de verwachtingen ten aanzien van de eigen effectiviteit (zelfvertrouwen) en de verwachtingen ten aanzien van de beschikbaarheid van anderen (vertrouwen op de ander) bepalen hoe het kind zich zal opstellen in alledaagse situaties” (Deley, 2004, p.36)

Liebertz (2008) omschrijft in haar boek de volgende aspecten van de emotionele ontwikkeling:

Aspect 1	Bewust worden van je eigen emoties	1. het kind leert onderscheid te maken tussen het Ik en het Andere 2. het kind ontwikkelt een bewustzijn van zijn eigen handelingen 3. het kind ervaart zich zelf in de communicatie 4. het kind ontwikkelt zijn talig en sociaal Ik (Liebertz, 2008)
Aspect 2	Emoties hanteren	1. de vaardigheid om boosheid af te bouwen, kunnen kalmeren, negatieve gedachten ter discussie

		kunnen stellen en die opnieuw beoordelen 2. zorgen en angsten kunnen doorbreken, de oorzaken ervan kunnen opsporen en een kritische houding kunnen aannemen. 3. melancholie en verdriet kunnen accepteren en hoe ze kunnen vermijden dat die uitgroeien tot depressies. 3. ontwikkelen van een goede emotionele zelfcontrole en zelfsturing (Liebertz, 2008)
Aspect 3	Emoties in daden omzetten	1. het kind moet leren de controle te krijgen over zijn impulsen als basis voor zijn zelfbeheersing 2. het moet optimisme de basis laten zijn voor zijn intrinsieke motivatie. <i>“Ik kan mijn denken, voelen en handelen zelf beïnvloeden, sturen en productief inzetten”</i> (Liebertz, 2008. p.78). 3. het kind moet successen en tegenslagen in gelijke mate als beïnvloedbare en veranderbare grootheden zien.
Aspect 4	Empathie ontwikkelen	1. het kind heeft de vaardigheid nodig om zich te kunnen verplaatsen in de positie van een ander mens (en zijn gedachten en gevoelens begrijpen en respecteren), 2. het kind moet hier adequaat op kunnen reageren. (Liebertz, 2008)
Aspect 5	Sociaal vaardig worden	1. het kind verwerft de vaardigheid om contacten te leggen en een goed netwerk van relaties aan te leggen en te onderhouden. 2. het kind leert groepsvorming in gang te zetten 3. het kind leert via onderhandelen oplossingen te bereiken 4. het kind leert gevoelens, motieven en wensen van

		een hele groep ontdekken, begrijpen en respecteren (Liebertz, 2008)
--	--	---

Emoties op school

“Lesachtige activiteiten rond gevoelens en gedachten van kinderen hebben nauwelijks of geen zin, als het daartoe beperkt blijft. Pas als blijkt dat gevoelens in school meetellen (ook bijvoorbeeld tijdens de rekenles), kunnen deze activiteiten een waardevolle aanvulling zijn”. (Kayser, 1996)

Emotionele lessen moeten aansluiten bij de ontwikkeling van het kind. Ze moeten op verschillende leeftijden herhaald worden, op manieren die overeenstemmen met het veranderende begripsvermogen van het kind en met de veranderende eisen die aan het kind gesteld worden. Een programma voor de emotionele ontwikkeling is in het optimale geval dus zo ontworpen, dat het tijdig begint, aansluit op de ontwikkeling van het kind, de gehele schooltijd duurt en inspanningen op school, thuis en in de gemeenschap met elkaar verweeft (Goleman, 2007).

“Gevoelens heb je de hele dag. Ook op school. Daarom kunnen we in school gewoon niet om die gevoelens heen. Of het nu gaat om eigen emoties dan wel om de gevoelens van onze leerlingen, we mogen ze niet negeren. Proberen we dat toch, dan komt dat de geestelijke gezondheid van alle betrokkenen niet ten goede. Zelfs de schoolprestaties kunnen er nadelig door worden beïnvloed”. (Kayser, 1996)

Om erachter te komen welke gevoelens een kind heeft, is het nodig het kind te stimuleren zijn gevoelens te uiten. Dat kan door middel van gesprekken, maar ook drama, muziek, dans en beeldende expressie zijn middelen waarmee gevoelens geuit kunnen worden. We mogen kinderen echter nooit dwingen hun gevoelens en gedachten aan derden te laten weten, ze hebben recht op privacy (Kayser, 1996).

Bij het omgaan met gevoelens zijn twee zaken belangrijk. Het eerste is dat rekening gehouden wordt met verschillen tussen kinderen. In sommige culturen is het helemaal niet gebruikelijk om je gevoelens te uiten en in andere culturen juist wel. Het vragen naar gevoelens en het uiten van gevoelens is geen universeel gegeven.

In Nederland wordt het direct uiten van gevoelens gewaardeerd. Ten tweede is het belangrijk dat rekening gehouden wordt met de bron van de gevoelens. Hoe komt het dat een kind zich zo voelt? Wat is de aanleiding? Daarbij gaat het niet alleen om negatieve ervaringen, maar ook om positieve ervaringen (Kayser, 1996).

Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethodologie

Onderzoeksvraag

Hoe kan ik kinderen, in de leeftijd van 7 en 8 jaar, leren de basisemoties te herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen?

De populatie (de totale doelgroep waar ik iets van wil weten) bestaat uit een groep 4 met 28 kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar.

Om een antwoord te krijgen op deze onderzoeksvraag wordt triangulatie toegepast, door het gebruik van een observatie, een sociogram en een vragenlijst als onderzoeksmethoden. Vervolgens zal er gewerkt worden met een onderzoeksgroep. Om de validiteit te bewaken wordt ervoor gezorgd dat de analyse binnen het onderzoek geloofwaardig is, door dit met critical friends te bespreken. Zij bekijken mijn onderzoek kritisch en stellen vragen ter verduidelijking. Er worden tips en adviezen gegeven, ze moedigen me aan, we wisselen informatie uit en praten over ervaringen.

1. De observatie

“In een onderzoekscontext is observeren meer dan alleen maar waarnemen of opmerkzaam zijn. Je kijkt en luistert gericht naar het gedrag van leerlingen (of leraren) vanuit een bepaalde vraagstelling, die je van tevoren nauwkeurig hebt vastgesteld.”

(Kallenberg, Koster, Onstenk en Scheepsma, 2007, p.57)

Bij ons op school maken we gebruik van de EGGO+ kaart (**E**erste **G**enormeerde **G**edrag**O**bservatie kaart). Door middel van observatie registreren we drie keer per jaar de ontwikkeling van het kind (dit doen we in groep 1 t/m groep 8). Deze ontwikkeling wordt weergegeven in twee gedragsclusters, namelijk: werkhouding en het sociaal-emotionele domein. De bedoeling is zo objectief mogelijk informatie te verzamelen over het gedrag. Binnen mijn onderzoek gaat het om de sociaal-

emotionele ontwikkeling en daarom zal ik me richten op dit onderdeel van de EGGO+ kaart.

De betrouwbaarheid van de EGGO+ kaart vind ik groot, omdat de kinderen in een periode van twee tot drie weken meerdere malen geobserveerd worden om een goed totaalbeeld te krijgen van elk kind. De beoordeling is dus niet gebaseerd op één enkele observatie van het kind.

De herhaalbaarheid van de EGGO+ kaarten is groot. Pravoo biedt de mogelijkheid om de EGGO+ kaarten twee of driemaal per jaar in te vullen. Wij hebben er als school voor gekozen de kaart op drie moment in te vullen. De rapporten gaan ook drie keer per jaar mee en zo krijgen we een goed totaalbeeld van de ontwikkeling van de kinderen.

De meting op de EGGO+ kaart is voldoende nauwkeurig. Er is een keuze tussen een open vakje wat inhoudt dat het onderdeel beheerst wordt, een half gekleurd vakje wat wil zeggen dat het gedrag een enkele keer niet voldoende is en een heel gekleurd vakje wat betekent dat het onderdeel onvoldoende beheerst wordt. In de handleiding wordt duidelijk omschreven wanneer je een bepaalde keuze moet invullen. De EGGO+ is te omschrijven als een Keep it Simple, Stupid (KISS) observatielijst. De validiteit van de kaart is groot. De observatielijst meet wat ik wil weten.

2. Het sociogram

Als tweede onderzoeksmethode wordt een sociogram afgenomen in groep 4 (de populatie). Deze wordt afgenomen met behulp van de website www.sociogram.nl en bestaat uit twee onderdelen; spelen en werken. Als alle kinderen de vragen van het sociogram hebben ingevuld is in een schema te zien welke kinderen positief en negatief zijn gekozen en hoe vaak.

De betrouwbaarheid van het sociogram is groot. De kinderen vullen zelfstandig in met wie ze graag of minder graag werken/spelen. Het is zo vaak te herhalen als wenselijk is. Op dit moment wordt er bij ons op school nog geen gebruikt gemaakt

van een sociogram. Ik zou graag zien dat dit, evenals de EGGO+ kaart, drie keer per jaar wordt ingevuld om zo een totaalbeeld te krijgen van de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind.

De meting is voldoende nauwkeurig. Het kind moet drie klasgenoten uit de lijst kiezen om de vraag te kunnen beantwoorden. Ik zou het willen omschrijven als Keep it Simple, Stupid (KISS). Er worden vier vragen gesteld aan de leerlingen. Deze vragen zijn steeds hetzelfde van opzet waardoor het doel duidelijk wordt voor de kinderen. Het sociogram is valide omdat het de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen meet en dat is wat ik in mijn onderzoek wil weten.

3. De vragenlijst

“Je werkt volgens een vastgelegde procedure, waardoor de mogelijkheden om de uitkomsten, bewust of onbewust, te beïnvloeden tot een minimum beperkt worden”.

(Kallenberg, Koster, Onstenk en Scheepsma, 2007, pag.53)

Er wordt klassikaal een vragenlijst afgenomen om er achter te komen of de leerlingen hun emoties en die van anderen kunnen benoemen en hoe zij deze emoties verwoorden. De kinderen vullen deze vragenlijst individueel in. De tafels en stoelen worden uit elkaar gezet. Tijdens het voorlezen van de vragen wordt duidelijk wat er verwacht wordt van de kinderen. De vragenlijst bevat zowel open als gesloten vragen. Zo wordt een goed beeld verkregen van de beheersing van de kinderen wat betreft het benoemen en verwoorden van de emoties.

In de vragenlijst voor de leerlingen worden open en gesloten vragen gesteld. De leerlingen kunnen vrij antwoorden op de open vragen. Zo wordt veel informatie over de kinderen verkregen. De gesloten vragen in de vragenlijst zorgen ervoor dat de leerlingen antwoorden kunnen geven in een beperkt (en eenvoudig) antwoordkader.

De betrouwbaarheid van de vragenlijst is voldoende, omdat de vragenlijst steeds opnieuw is af te nemen. Doordat de vragenlijst bestaat uit open en gesloten vragen meet deze nauwkeurig wat ik wil weten. Er wordt gezorgd dat de vragenlijst voor een goede weergave van het zelfbeeld van het kind en het herkennen en benoemen van

de eigen emoties en die van anderen. Doordat er vragen gesteld worden over emoties kan de uitslag van de test verschillen. De kinderen ontwikkelen zich snel op sociaal-emotioneel gebied, het zou dus goed zijn om de vragenlijst meerdere keren af te nemen, zodat duidelijk wordt waar het kind op dat moment in zijn of haar ontwikkeling staat.

De kinderen krijgen een klassikale instructie waarbij de vragen voorgelezen worden en waarbij vragen gesteld kunnen worden als een kind het niet goed begrijpt. Doordat er een duidelijke verwachting naar de leerlingen wordt uitgesproken is de validiteit goed. De vragen zijn maar op één manier te lezen en alle aspecten (zelfbeeld, eigen emoties en die van de ander) die van belang zijn komen in de vragenlijst voor.

4. De onderzoeksgroep

Aan de hand van de analyse van het sociogram, de vragenlijst en de gegevens van de EGGO+ kaart wordt zowel een onderzoeksgroep als een controlegroep samengesteld. Er wordt hierbij rekening gehouden met de verschillen op de EGGO+ kaart om een zo gevarieerd mogelijke onderzoeksgroep te vormen. De groepsgrootte wordt beperkt tot zes kinderen. Dit is, volgens mij, een ideale groepsgrootte omdat de kinderen zowel individueel als in tweetallen aan het werk kunnen met de werkvormen die gebruikt zullen worden. Het is zo ook mogelijk alle kinderen zo optimaal mogelijk te begeleiden in hun ontwikkelingsproces.

Ik ga met mijn onderzoeksgroep werken aan een lessencyclus (zie bijlage 2) die ik heb samengesteld uit verschillende methodes en materialen (zie de tabel aan het einde van deze paragraaf). Ik heb gekeken naar materialen voor het aanleren van de basisemoties bang, boos, blij en verdrietig bij kinderen van 7 en 8 jaar. Door verschillende werkvormen en materialen in te zetten zullen de kinderen intensief betrokken worden bij hun ontwikkeling van het herkennen en benoemen van emoties bij zichzelf en anderen. De kinderen zullen het verwoorden van emoties ook in de dagelijkse praktijk moeten leren toepassen. Daarom is het belangrijk de kinderen niet alleen tijdens de lessen te observeren maar ook in de klassensituatie.

Door te experimenteren met verschillende werkvormen en materialen kan gekeken worden naar de betrokkenheid van de kinderen (actieonderzoek). Zo wordt gekeken welke werkvormen en materialen geschikt zijn om toe te passen in de klassensituatie.

“succesvolle leraren zijn daarom bereid samen met anderen een nieuwe situatie te onderzoeken, af te tasten en te ondervragen”.

(Kallenberg, Koster, Onstenk en Scheepsmas, 2007, pag.63)

Methode/boek:	Welk materiaal:
Een doos vol gevoelens (Kog & Moons)	- Platen met opdrukken van bang, boos, blij en verdrietig - De emotiemeter, waarbij kinderen hun emotie kunnen aangeven.
Een huis vol gevoelens (Laevers, Cuvelier, Moons en Debue)	- De gevoelswaaier en de gevoelsplaatjes - Enkele dieren van de axenroos: Blij = pauw (Zieme), leeuw (Sjef) Boos = havik (Krik) Verdrietig = schildpad (Slosse) Bang = schildpad (Slosse)
Handleiding voor jezelf (Manders & Schrurs)	- werkbladen over de emoties blij, bang, boos en verdrietig
Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen (Liebertz, 2004)	- lesideeën voor de emotionele intelligentie

Mijn doel in deze lessencyclus is:

De kinderen leren hun emoties (h)erkennen en benoemen:

- door middel van verschillende spelvormen
- door het gebruik en aflezen van mimiek en lichaamstaal
- door middel van situatieschetsen

Ethiek

In mijn casus is er sprake van een onderzoeksgroep. De ouders van deze groep zijn op de hoogte gebracht van mijn onderzoek en er is besproken wat ik wil bereiken. Ze staan open voor nieuwe ideeën. De kinderen worden meerdere keren uit de klas gehaald om te werken aan de lessenserie, waarbij het doel steeds duidelijk wordt

gemaakt. Hierbij zullen geen methodes gebruikt worden die de betrokkenen kunnen aantasten in hun waardigheid of kunnen schaden in hun psychisch welzijn.

De basisschool waar het onderzoek wordt uitgevoerd heeft toestemming gegeven voor het verrichten hiervan. De vraagstelling van het onderzoek is door mijzelf bepaald en niet gekozen op aanwijzing van werkgever.

Bij de vragenlijst wordt het doel van dit onderzoek met de geïnterviewden besproken. De leerlingen die meewerken aan dit onderzoek worden met fictieve namen genoemd. Ik bespreek met de leerlingen dat zij het altijd aan mogen geven wanneer zij iets niet fijn vinden. Alle uitkomsten en resultaten van het onderzoek worden gebruikt en er worden geen gegevens achter gehouden.

Mijn onderzoek wordt steeds uitvoerig besproken met mijn begeleider en critical friends. Zij reageren op de ingebrachte informatie om zo slordigheid zo veel mogelijk te voorkomen.

Om deze fase van mijn onderzoek goed te laten verlopen heb ik een tijdschema gemaakt.

Datum	Activiteit
4 maart 2010	Klassikale afname van de vragenlijsten van de kinderen. Ik lees de vragen of opdrachten voor en de kinderen geven hierop individueel antwoord op het formulier. Ik zorg ervoor dat de kinderen dit zelfstandig invullen door de tafels en stoelen uit elkaar te zetten.
5, 6, 7 maart 2010	Verwerken van de gegevens die uit de vragenlijsten van de leerlingen zijn gekomen en het samenstellen van de onderzoeksgroep.
16 maart, 17 maart, 23 maart, 24 maart, 30 maart en 31 maart 2010	Werken met de onderzoeksgroep
Week 14 (29 maart tot en met 2 april 2010)	Invullen van de EGGO+ kaarten voor zowel de controlegroep als de onderzoeksgroep
Week 14 (29 maart tot en met 2 april 2010)	Afname van de individuele vragenlijsten voor de kinderen uit de onderzoeksgroep.

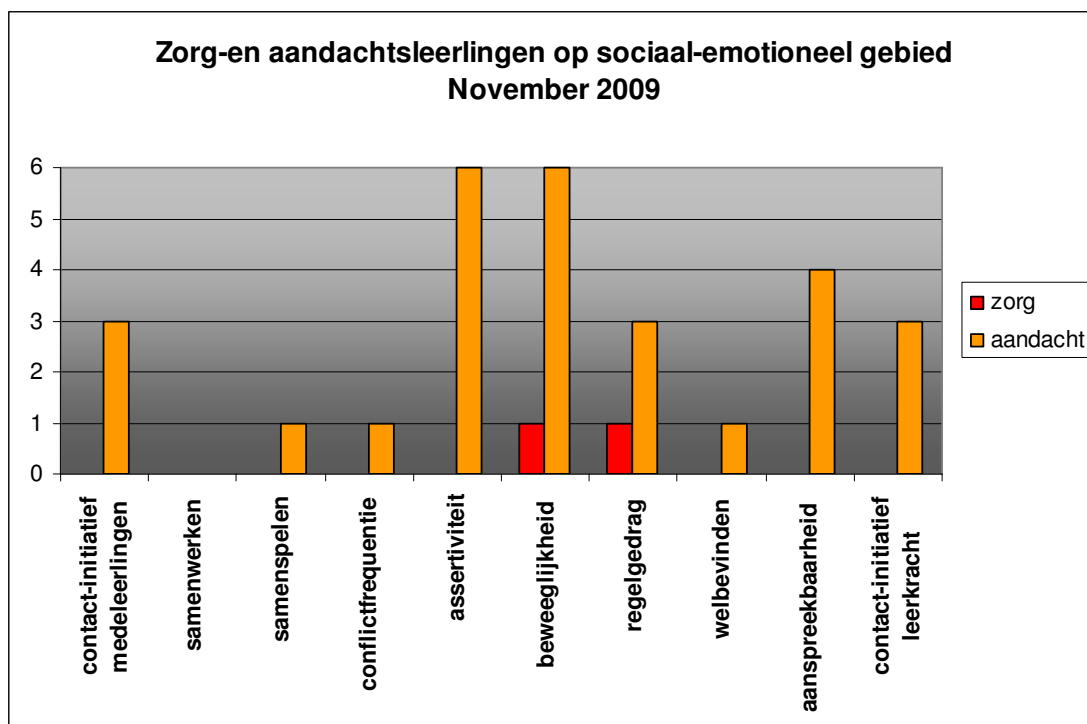

Hoofdstuk 4 Dataverzameling en analyse

In dit hoofdstuk zijn de resultaten van de verschillende onderzoeksmethoden te zien. Allereerst zal de EGGO+ kaart omschreven worden, daarna het sociogram, de vragenlijst en tot slot de resultaten uit de onderzoeksgroep. De uitslagen zijn waar mogelijk overzichtelijk in een grafiek geplaatst.

1. De EGGO+ kaart

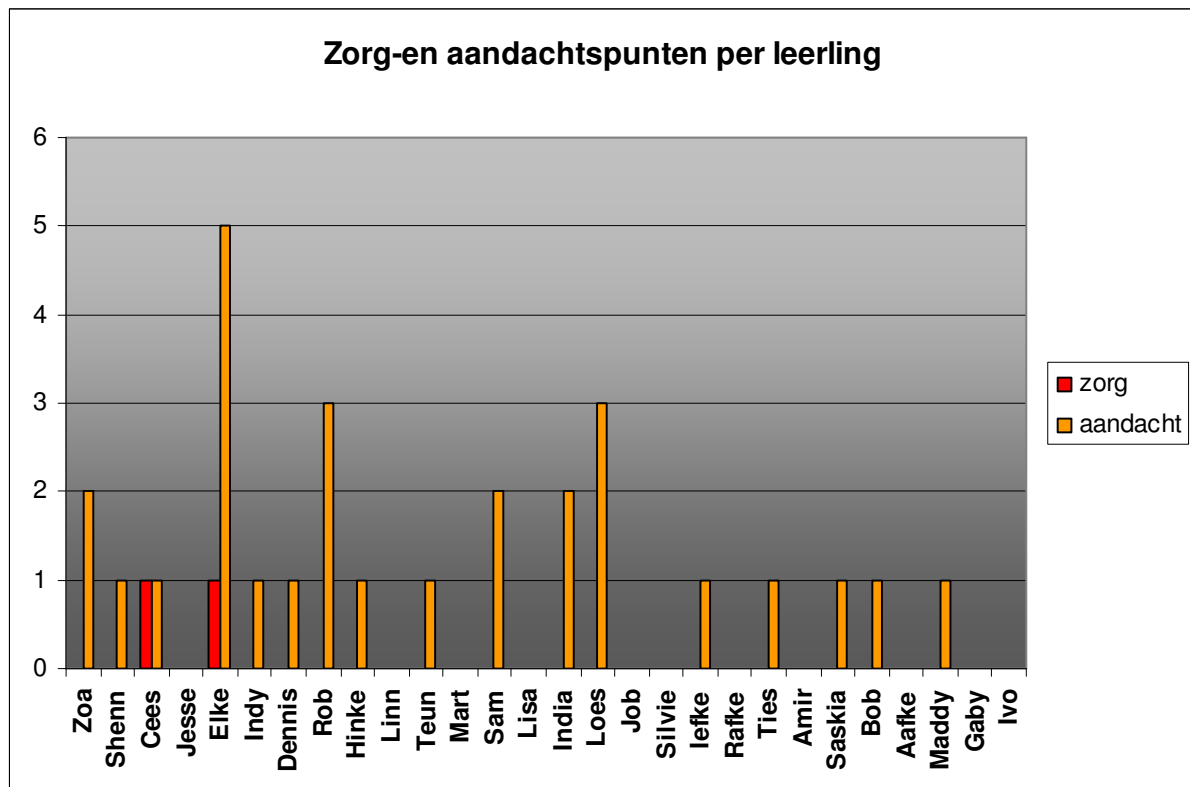
De beginsituatie van groep 4 op sociaal-emotioneel gebied is onderzocht met behulp van de EGGO+ kaart. In de grafiek hieronder is het aantal zorg-en aandachtleerlingen per onderdeel op het sociaal-emotionele domein van EGGO+ te zien.

Opvallend in de grafiek zijn de hoge scores op de onderdelen assertiviteit en beweeglijkheid. Zes van de 28 kinderen komen niet voldoende of juist te veel voor zichzelf op en zes kinderen scoren een aandachtspunt op het gebied beweeglijkheid, één kind scoort daar zorg. Het samenwerken valt op omdat daar niemand gescoord heeft.

Om een goed beeld te krijgen van het sociaal-emotioneel functioneren per kind zijn de zorg-en aandachtspunten in onderstaande grafiek per leerling vermeld.

In deze grafiek is te zien dat er zeven kinderen zijn met twee of meer zorg-en aandachtspunten op de EGGO+ kaart. Elke valt omdat zij het grootste aantal aandachts-en zorgpunten heeft op de EGGO+ kaart, gevolgd door Rob en Loes. Zoa, Cees en India scoren allemaal drie keer op de EGGO+ kaart. In de tabel hieronder is omschreven op welke onderdelen deze zeven leerlingen scoren.

onderdeel	Zoa	Cees	Elke	Rob	Sam	India	Loes	Totaal
1. contact initiatief medeleerlingen								3 leerlingen
2. samenwerken								0 leerlingen
3. samenspelen								1 leerling
4. conflictfrequentie								1 leerling
5. Assertiviteit								1 leerling
6. beweeglijkheid								5 leerlingen
7. regelgedrag								4 leerlingen
8. welbevinden								0 leerlingen
9. persoonlijke aanspreekbaarheid								4 leerlingen
10 contact met leerkracht								1 leerling
Totaal aantal zorg-en aandachtspunten	2	2	6	3	2	2	3	20

In deze tabel is te zien dat ook hier op beweeglijkheid hoog gescoord wordt. Op zowel samenwerken als welbevinden heeft geen enkel kind gescoord.

2. Het sociogram

Om een goed beeld te krijgen van de sociale interactie in de klas is er een sociogram onder de 28 leerlingen afgenomen. Dit is gedaan met behulp van het programma op www.sociogram.nl.

“Zelfvertrouwen en vertrouwen in de ander staan centraal in de sociaal-emotionele ontwikkeling. Anders gezegd: de verwachtingen ten aanzien van de eigen effectiviteit (zelfvertrouwen) en de verwachtingen ten aanzien van de beschikbaarheid van anderen (vertrouwen op de ander) bepalen hoe het kind zich zal opstellen in alledaagse situaties” (Deley, 2004, pag.36)

Een sociaal-emotioneel vaardig kind zal dus vaker positief gekozen worden dan een kind dat op dat gebied minder vaardig is.

De vragen bij het sociogram worden als volgt gesteld:

Spelen:

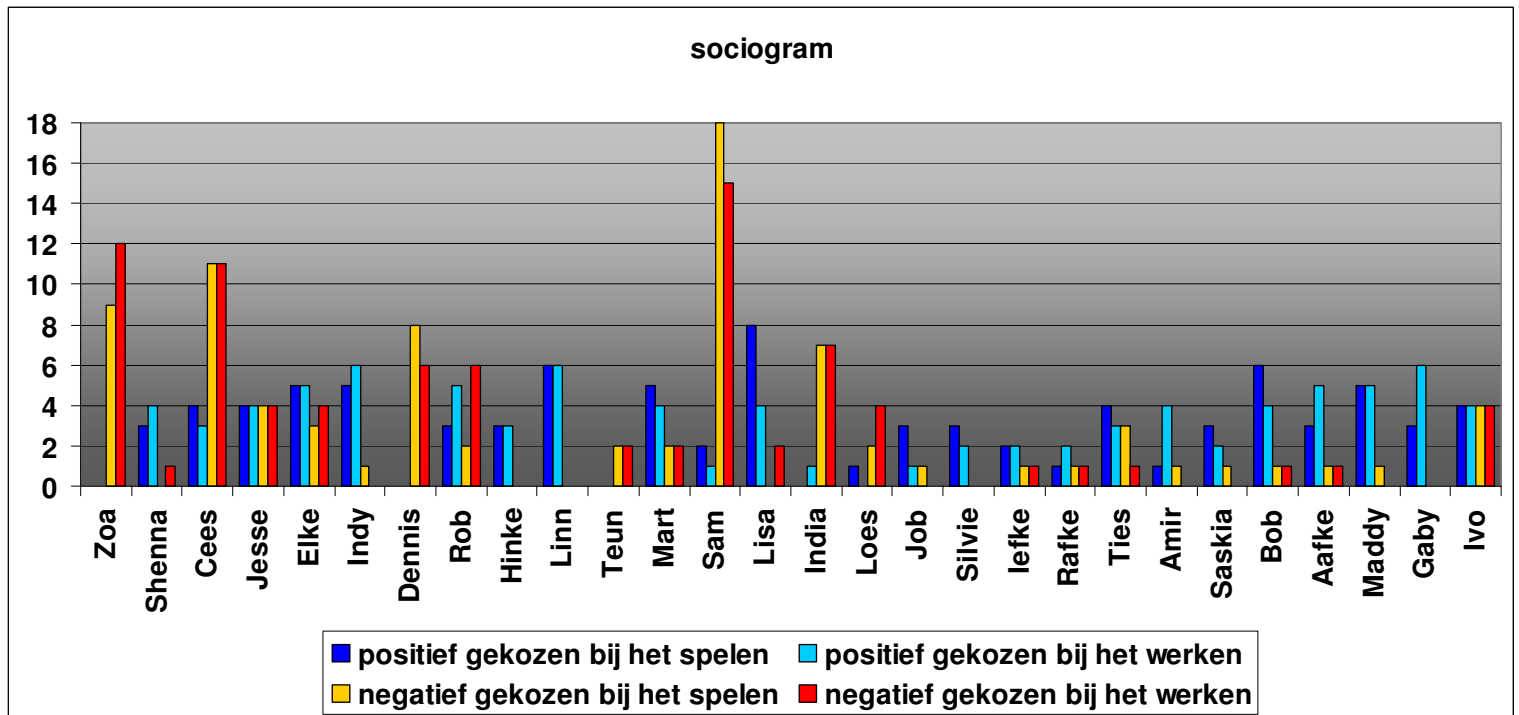
1. Met wie speel jij graag? Kies drie kinderen uit jouw klas.
2. Met wie speel jij liever niet? Kies drie kinderen uit jouw klas.

Werken:

3. Met wie werk jij graag? Kies drie kinderen uit jouw klas.
4. Met wie werk jij liever niet? Kies drie kinderen uit jouw klas.

In de volgende grafiek is het resultaat van het sociogram te zien. Er wordt omschreven welke kinderen positief en negatief gekozen zijn op de onderdelen spelen en werken en hoe vaak.

Opvallende punten in de grafiek:

- Zoa, Cees, Dennis, Sam en India zijn bij zowel het spelen als het werken zes of meer keer negatief gekozen
- Rob is bij het werken zes keer negatief gekozen
- Jesse en Ivo zijn vier keer zowel positief als negatief gekozen
- Hinke, Linn, Silvie en Gaby zijn alleen positief gekozen
- Teun is op beide onderdelen twee keer negatief gekozen. Hij is door niemand positief gekozen.

3. De vragenlijst

- In hoeverre kunnen kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar basisemoties herkennen en benoemen?

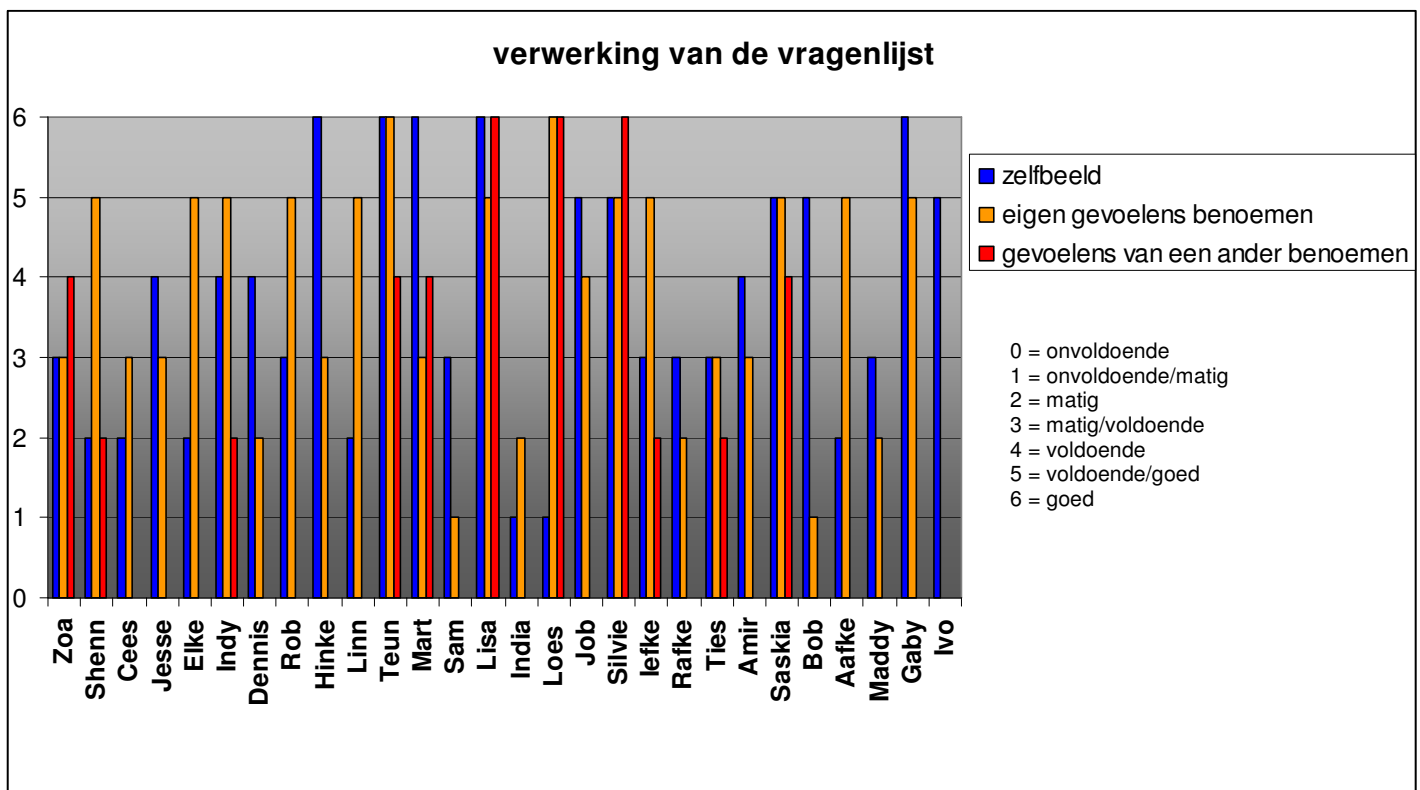
“Emotionele ontwikkeling is het in toenemende mate leren herkennen en begrijpen van eigen gevoelens en die van anderen, en deze op een sociaal aanvaardbare wijze tot uitdrukking brengen. Op basis van de opgedane ervaringen worden het zelfbeeld, het zelfvertrouwen en vertrouwen in de ander ontwikkeld”.

(Deley, 2004, pag.33)

Na de afname van de EGGO+ kaart en het sociogram heb ik de kinderen een vragenlijst, gericht op het zelfbeeld van het kind en het benoemen en herkennen van de basisemoties bij zichzelf en anderen, in laten vullen (zie bijlage 1) . Er is gekozen voor een combinatie van de drie onderdelen in één grafiek, zodat snel en overzichtelijk te zien is welke kinderen (on)voldoende scoren. De resultaten van de onderdelen zijn ook afzonderlijk in een grafiek verwerkt. Deze zijn te vinden in bijlage 3.

In deze grafiek is te zien hoe het zelfbeeld van het kind is en hoe het de eigen gevoelens en die van anderen kan benoemen.

Behaalt het kind een onvoldoende score op de drie onderdelen, dan zijn zowel het zelfbeeld als de vaardigheden op het gebied van het herkennen en benoemen van emoties (bij zichzelf en anderen) onvoldoende. Dit is bij zes van de 28 kinderen het geval: Cees, Sam, India, Rafke, Ties en Maddy. Opvallend is dat er maar tien kinderen, bij deze vragenlijst, in staat zijn tot het herkennen en benoemen van emoties bij anderen.

4. De onderzoeksgroep

- Hoe kan ik de basisemoties het beste aanleren?
- Welke methode(s) kan ik het beste gebruiken om de kinderen te leren hun gevoelens en gedrag te herkennen en benoemen?

Naar aanleiding van de scores op de EGGO+ kaarten, het sociogram en de resultaten van de vragenlijst heb ik een overzicht gemaakt van de leerlingen die op één of meerdere onderdelen zijn opgevallen. Dat overzicht is hieronder te zien.

Leerling	EGGO+ kaarten: 2 of meer zorg-en aandachtspunten	Sociogram: 6 of meer keer negatief gekozen	Vragenlijst: onvoldoende zelfbeeld en onvoldoende beheersing van de vaardigheden van het herkennen en benoemen van emoties
Zoa	X	X	
Cees	X	X	X
Elke	X		
Rob	X	X	
Sam	X	X	X
India	X	X	X
Loes	X		
Rafke			X
Ties			X
Maddy			X
	7 kinderen	5 kinderen	6 kinderen

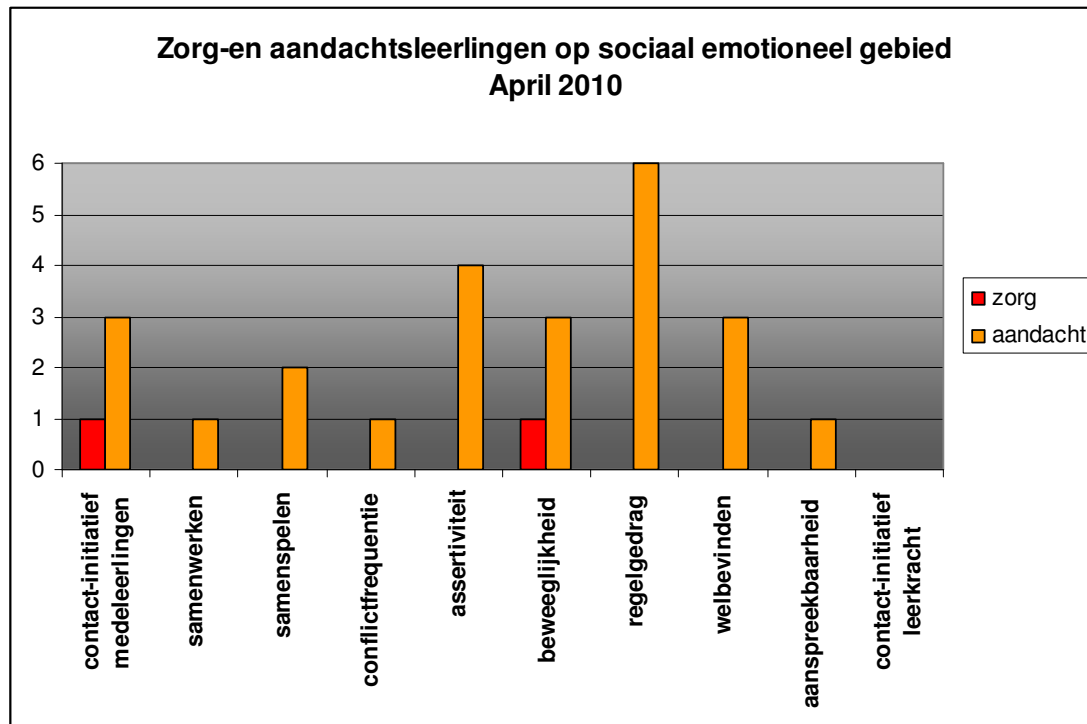
Voor de onderzoeksgroep is uit deze tien leerlingen gekozen voor de volgende zes kinderen: Cees, Sam en Ties (jongens) en India, Rafke en Maddy (meisjes). Een uitgebreide tabel van de scores op deze gebieden is terug te vinden in bijlage 4.

Met deze zes kinderen wordt in vijf sessies gewerkt aan de vier basisemoties. De lessen zijn terug te vinden in bijlage 2. Ook is in de bijlage 5 te zien welke werkvormen en materialen tijdens de lessen gebruikt zijn met daarbij de bevindingen over het gebruik ervan tijdens de lessen.

Resultaten

In april 2010 is opnieuw voor alle 28 leerlingen de EGGO+ kaart ingevuld.

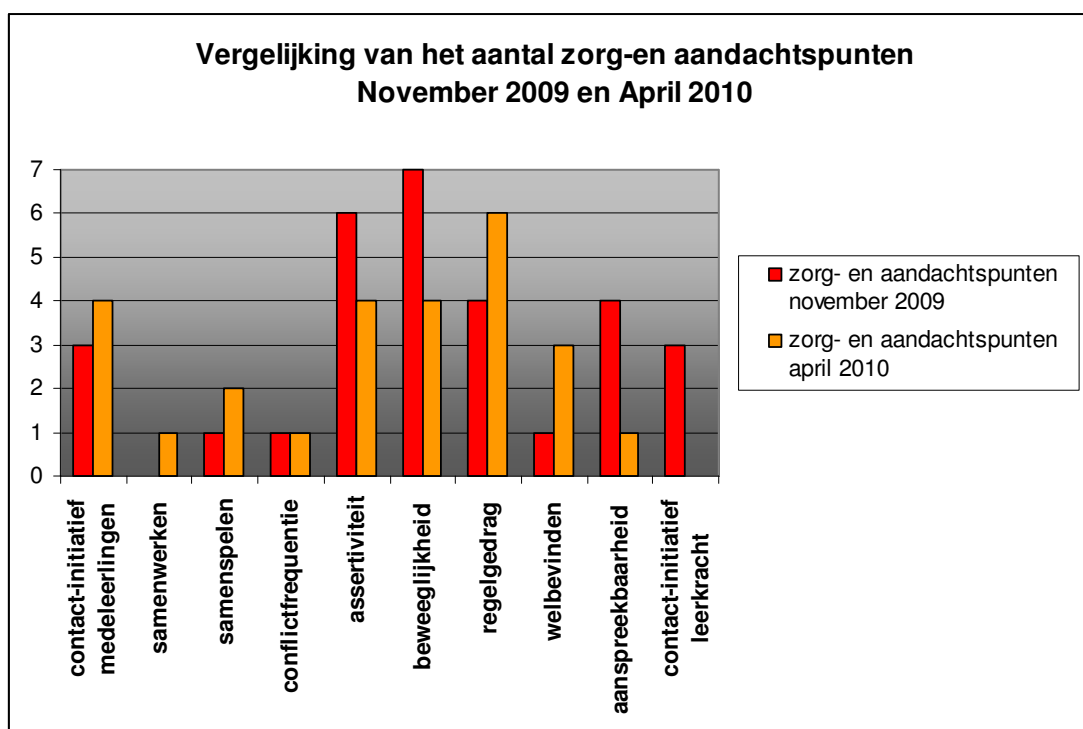

Opvallende punten in deze grafiek:

- Regelgedrag wordt hoog gescoord.
- Contact-initiatief met de leerkracht wordt goed gescoord. Niemand heeft daar een zorg-of aandachtspunt

Om een goede beeld te krijgen van de ontwikkeling van de kinderen is in onderstaande grafiek een vergelijking gemaakt tussen de afname van de EGGO+ kaart in november 2009 en april 2010.

Opvallende punten in de grafiek:

- Bij zowel het contact-initiatief met medeleerlingen als het samenwerken, samenspelen, het regelgedrag en het welbevinden zijn er méér kinderen die een zorg- of aandachtspunt scoorden.
- De conflictfrequentie is gelijk gebleven
- Het aantal leerlingen met zorg-en aandachtspunten bij assertiviteit, beweeglijkheid en persoonlijke aanspreekbaarheid is afgenomen.

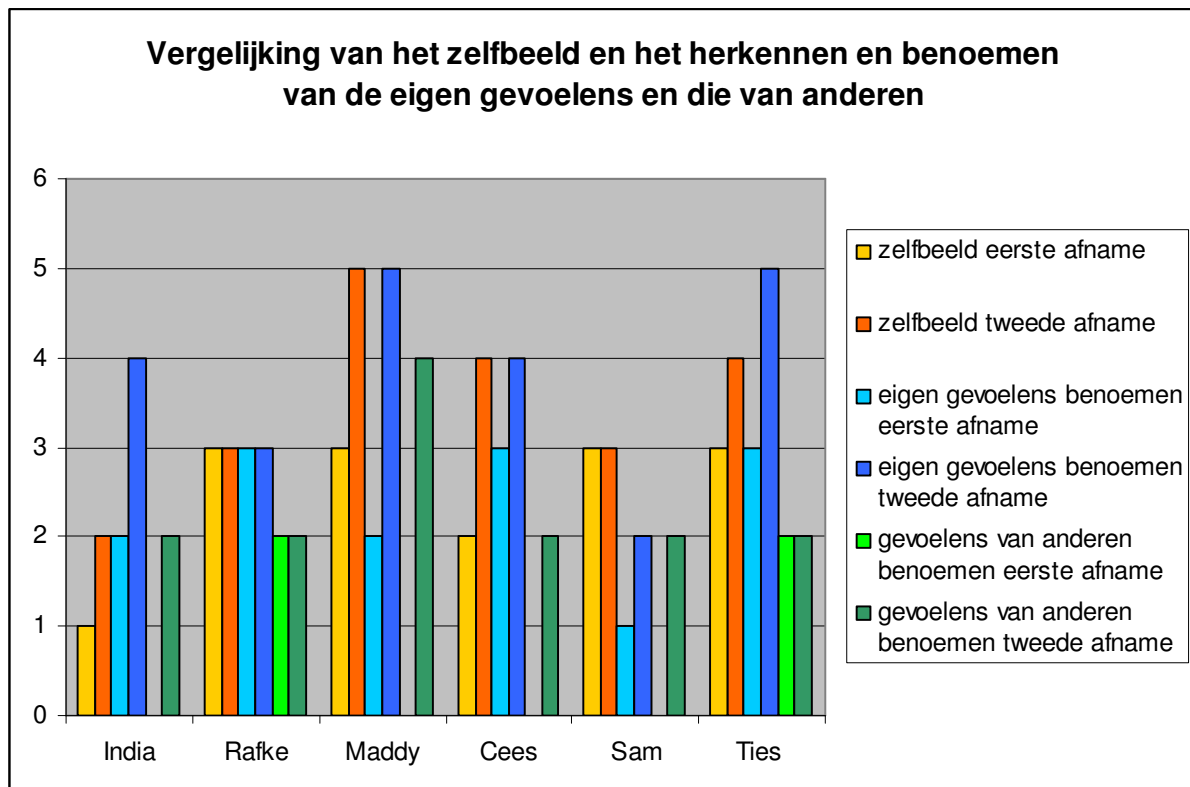
De kinderen van de onderzoeksgroep scoorden als volgt:

	Zorg-en aandachtspunten 1 ^e afname		Zorg-en aandachtspunten 2 ^e afname	
	aantal	de punten:	aantal	de punten:
India	2	Contact-initiatief met medeleerlingen en beweeglijkheid	2	Contact-initiatief met medeleerlingen en beweeglijkheid
Rafke	0	-	0	-
Maddy	1	Contact-initiatief leerkracht	0	-
Cees	2	Regelgedrag (zorg) en contact-initiatief met de leerkracht (aandacht)	1	Regelgedrag (aandacht)
Sam	2	Beweeglijkheid en persoonlijke aanspreekbaarheid (aandacht)	0	-
Ties	1	Beweeglijkheid (aandacht)	2	Beweeglijkheid en regelgedrag (aandacht)

- De scores van India en Rafke zijn gelijk gebleven
- Ties heeft er een aandachtspunt bij gekregen, namelijk regelgedrag
- Maddy, Cees en Sam zijn allemaal vooruit gegaan

In april 2010 is de vragenlijst over het zelfbeeld en het herkennen en benoemen van de eigen gevoelens en die van anderen opnieuw afgenomen onder de zes leerlingen die de lessencyclus hebben gevolgd.

Opvallende punten in de grafiek:

- Door het volgen van de lessen kunnen de kinderen de eigen gevoelens en de gevoelens van anderen beter benoemen.
- Rafke heeft in deze korte periode geen duidelijke ontwikkeling doorgemaakt. Ze heeft hetzelfde gescoord als bij de eerste afname.
- Sam scoort op het gebied van het zelfbeeld hetzelfde als bij de eerste afname
- Ties scoort bij het benoemen van de gevoelens van anderen hetzelfde als bij de eerste afnamemoment
- Maddy heeft op alle drie de gebieden een flinke ontwikkeling doorgemaakt.
- India, Cees en Sam hebben veel geleerd op het gebied van gevoelens van anderen.

Hoofdstuk 5 conclusies

In dit hoofdstuk wordt allereerst antwoord gegeven op de deelvragen, om tot slot een antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag.

De deelvragen

1. Welke fases doorlopen kinderen van 7 en 8 jaar ten aanzien van de emotionele ontwikkeling?

Volgens Goleman (2007) zijn de jaren voordat een kind naar school gaat cruciaal voor de eerste aanzet van fundamentele vaardigheden van de emotionele intelligentie. De emotionele levenslessen moeten vervolgens op school geleerd worden. Emotionele lessen moeten, volgens Goleman (2007), op verschillende leeftijden worden herhaald, op manieren die overeenstemmen met de veranderende eisen die aan het kind gesteld worden. De aspecten van de emotionele intelligentie komen dus op verschillende leeftijden in een ander begripsniveau aan de orde.

Volgens Liebertz (2008) doorlopen kinderen 5 aspecten van de emotionele ontwikkeling: bewust worden van je eigen emoties, emoties hanteren, emoties in daden omzetten, empathie ontwikkelen en sociaal vaardig worden. Ook de aspecten die Liebertz (2008) noemt in haar boek zijn niet direct aan een leeftijd gebonden. Haar boek is geschreven voor kinderen met de basisschoolleeftijd (4 tot 12 jaar).

Om een beeld te krijgen van de fase waarin de 7 en 8 jarige kinderen van mijn onderzoek zich bevinden is gekeken naar de emotionele aspecten die Liebertz (2008) in haar boek noemt. Hieronder wordt omschreven welke onderdelen van de aspecten de kinderen (niet) beheersen.

Aspect 1: Bewust worden van de eigen emoties

De resultaten van de vragenlijst wijzen uit dat veertien kinderen een matig tot negatief zelfbeeld hebben. Evenveel kinderen hebben een voldoende tot goed zelfbeeld. Ook maakt de vragenlijst duidelijk dat veertien kinderen de eigen gevoelens matig tot onvoldoende kunnen benoemen. Een gelijk aantal kinderen kan

dit voldoende tot goed. Dit aspect van de emotionele intelligentie wordt dus door de helft van mijn onderzoeksgroep beheerst.

Aspect 2: Emoties hanteren

Om als leerkracht te kunnen bepalen of kinderen hun emoties kunnen hanteren is het van groot belang te observeren tijdens de lessen in de klas, maar ook tijdens de vrije situaties en bijvoorbeeld op het schoolplein.

Ik heb de kinderen uit mijn onderzoeksgroep geobserveerd tijdens de verschillende werkvormen die ik heb gehanteerd. Uit de observaties heb ik op kunnen maken dat de kinderen de emoties, in oefensituaties, kunnen hanteren. Emotionele lessen moeten aansluiten bij de ontwikkeling van het kind. Ze moeten op verschillende leeftijden herhaald worden, op manieren die overeenstemmen met het veranderende begripsvermogen van het kind en met de veranderende eisen die aan het kind gesteld worden (Goleman, 2007). Dat is dus bij de onderzoeksgroep het geval geweest. Nu is het belangrijk dat ik observeer of zij de kennis die zij hebben opgedaan bij de oefeningen ook kunnen toepassen in de praktijk. Hiermee sluit ik me aan bij de volgende uitspraak:

“Lesachtige activiteiten rond gevoelens en gedachten van kinderen hebben nauwelijks of geen zin, als het daartoe beperkt blijft. Pas als blijkt dat gevoelens in school meetellen (ook bijvoorbeeld tijdens de rekenles), kunnen deze activiteiten een waardevolle aanvulling zijn”.

(Kayser, 1996)

De kinderen van de controlegroep ervaren emoties bij zichzelf maar zijn hierbij niet voldoende zelfbewust. Ze moeten leren verwoorden wat ze voelen en hoe dat komt en hoe ze zelf kunnen meedenken in oplossingen. Dit gaat niet bij alle kinderen vanzelf, daarom is het goed lessen aan te bieden. Het is belangrijk kinderen te begeleiden in hun emotionele ontwikkeling. De kinderen in de onderzoeksgroep, die enkele lessen omtrent de emoties aangeboden kregen, maakten een aanzienlijke ontwikkeling door. Ze konden bij de tweede afname van de vragenlijst hun eigen emoties en die van anderen beter herkennen en benoemen.

Aspect 3: Emoties in daden omzetten

De kinderen uit de onderzoeksgroep zijn niet altijd in staat de impulsen te controleren. Regelmatig wordt er gehandeld vanuit primaire emoties. Dit zijn automatische en onbewuste prikkels die door de buitenwereld worden opgeroepen (Goleman, 2007). Ik merk in de klas regelmatig dat een kind een ander kind geschopt of geslagen heeft en daar achteraf spijt van heeft. Het was een impuls die niet te bedwingen was.

Aspect 4: empathie ontwikkelen

Uit de gegevens van het sociogram komt naar voren dat bepaalde kinderen vaker positief gekozen worden dan andere kinderen. Het is in mijn onderzoek niet helemaal duidelijk geworden of er een verband is tussen het kunnen benoemen van de gevoelens van zichzelf en anderen en positief gekozen worden bij het sociogram. Gekeken naar de zes kinderen uit de onderzoeksgroep zou er bij India, Cees en Sam een verband kunnen zijn met het niet voldoende kunnen benoemen van de gevoelens van zichzelf en anderen en het hoge aantal dat ze negatief wordt gekozen bij zowel het spelen als het werken.

Enkele kinderen zijn zich (al) bewust van het feit dat andere mensen ook gevoelens hebben en emoties uiten. In mijn klas is duidelijk waarneembaar welke kinderen deze vaardigheid al beheersen. Deze kinderen liggen goed in de groep en komen bij conflicten zelf met een oplossing.

Aspect 5: sociaal vaardig worden

De kinderen in mijn groep 4 zijn bezig sociale vaardigheden te ontwikkelen. Het leren herkennen en benoemen van de eigen emoties lukt beter als ze ook bij andere mensen emoties herkennen. In de theorie wordt dit als volgt omschreven: “emotionele intelligentie is het in toenemende mate leren herkennen en begrijpen van eigen gevoelens en die van anderen” (Deley, 2004). Galenkamp, van der Harst en Roelofs (2003) en Van Den Broeck, Debussche en Cools (2002) spreken bij de emotionele intelligentie ook over de eigen emoties én die van anderen.

2. In hoeverre kunnen kinderen in de leeftijd van 7 en 8 jaar basisemoties herkennen en benoemen?

Goleman (2007) ziet het herkennen en benoemen van emoties als basisvaardigheid die nodig is om je emotioneel te kunnen ontwikkelen. Er zijn twee manieren waarop een signaal een emotionele reactie te weeg kan brengen. De bewuste actie en de reflex (Goleman, 2007). Kinderen handelen vanuit hun diepste emoties, wat vaak gebeurt in een reflex. Het kind reageert direct op iets wat er in de klas gebeurt. Vaak zie je bij kinderen dat ze later spijt hebben van hun reactie. Ik zie dat kinderen vaak eerst iets doen en dan pas nadenken over de situatie. Door kinderen bewuster te maken van de manier waarop ze kunnen reageren op signalen worden ze emotioneel vaardiger. Ze krijgen meer vat op hun gevoelens, emoties en het daaruit voortvloeiende gedrag.

Het bewust worden van je eigen emoties wordt door Liebertz (2008) omschreven als het eerste aspect van de emotionele ontwikkeling. De resultaten van de vragenlijst wijzen uit dat ongeveer de helft van de kinderen in mijn groep 4 voldoende tot goed in staat de eigen emoties te verwoorden. De andere helft heeft hier onvoldoende ervaring mee. Bij de vragenlijst worden open en gesloten vragen gesteld. De kinderen die onvoldoende scores hebben houvast aan de gesloten vragen waarbij ze een kruisje kunnen zetten bij de goede emotie. Met de open vragen, waarbij ze zelf een emotie in moeten vullen, hebben deze kinderen aanzienlijk meer moeite.

3. Hoe kan ik de basisemoties het beste aanleren?

Volgens Ekman (2007) worden de vier kernemoties (vrees, woede, verdriet en vreugde) herkend door mensen uit culturen verspreid over de hele wereld (Goleman, 2007). Het onderwijzen van de basisemoties is enorm belangrijk. Ik heb met de kinderen besproken welk gevoel ze hebben bij de vier basisemoties en welke gezichtsuitdrukkingen daarbij kunnen horen. Deze zijn uitvoerig besproken, bekeken en uitgewerkt. Daarbij heeft onderstaand schema een belangrijke rol gespeeld.

Naam van de emotie ↔ het gevoel dat je er bij krijgt ↔ gelaatsuitdrukkingen

Door middel van het praktijkonderzoek ben ik tot een paar belangrijke punten gekomen die van belang zijn bij het aanleren van de basisemoties:

- Dagelijkse situaties zijn enorm bruikbaar voor het geven van concrete voorbeelden. Zo kan een ruzie op de speelplaats of een huilend kind aanleiding zijn om te praten over emoties. Op de website www.sociaalemotioneel.nl is dit ook een belangrijke manier die aangedragen wordt om kinderen te helpen bij hun sociaal-emotionele ontwikkeling.
- De kinderen moeten zich bewust worden van de eigen inbreng in het leerproces. Door de kinderen nauw te betrekken bij de voorbereiding en bijvoorbeeld de ontwikkeling van materialen waarmee gewerkt wordt vergroot je de betrokkenheid. Goleman (2007) spreekt over de bereidheid van kinderen om emotionele vaardigheden te ontwikkelen.
- De kinderen vertonen een grote betrokkenheid als materialen zelf gemaakt zijn. De emotiememory en het emotiekwartet zijn hier een goed voorbeeld van. De kinderen hebben in het hele proces hun inbreng gehad. Er zijn foto's gemaakt en er is uitvoerig gesproken over hoe je de emotie kunt tonen aan andere mensen. Dit heeft als resultaat dat er een product is ontstaan waarop de kinderen de basisemoties kunnen waarnemen, uitgevoerd door zichzelf en klasgenoten. Zij vonden dit heel leuk.

Zoals eerder omschreven in hoofdstuk 4 worden de volgende materialen als zeer waardevol ervaren bij het aanleren en oefenen van de basisemoties:

- De emoticons (emotiekaarten)
- Gevoelswaaier, gevoelsplaatjes en verhalen van de dieren (pauw, schildpad en havik) uit een huis vol gevoelens (Laevers, Cuvelier, Moons en Debue, 2001)
- Emotiemeter, emotiefrisbee en de emotiedobbelsteen

Aan de hand van materialen kunnen kinderen in hun fantasie en spel hun gevoelens verkennen, uiten en vormgeven zodat ze er meer greep op krijgen.

4. Welke methode(s) kan ik het beste gebruiken om de kinderen te leren hun gevoelens en gedrag te herkennen en benoemen?

Door middel van de methodes en materialen die tegenwoordig op de markt zijn voor de sociaal-emotionele intelligentie kun je kinderen goed begeleiden in hun ontwikkeling. Het is belangrijk dat je hierbij, als leerkracht, goed blijft kijken naar de kinderen in je klas. Bij de sociaal-emotionele ontwikkeling is het belangrijk te kijken en te luisteren naar de kinderen. Zij geven onder andere door hun lichaamstaal en gezichtsuitdrukkingen duidelijk weer hoe zij de lessen ervaren. Door te observeren kom je veel van de kinderen te weten. Het is belangrijk om hier gebruik van te maken bij het voorbereiden en uitvoeren van de vervollessen.

Tijdens het geven van de lessen ben ik erachter gekomen dat de kinderen in mijn onderzoeksgroep graag bewegend bezig waren. Dit komt overeen met de theorie van Galenkamp, van der Harst en Roelofs (2003). Ze stellen dat we in het onderwijs meer moeten bewegen. Het onderwijs is te statisch en dan vooral voor leerlingen die van nature meer bewegen dan op school is toegestaan. Ik heb de kinderen in de onderzoeksgroep werkvormen aangeboden waarbij ze bewegend bezig konden zijn (zoals het werken met de emotie matten in de gymzaal waar de kinderen steeds naartoe moesten rennen). Dit hebben zij als zeer prettig ervaren.

Methodes die bij het werken met de onderzoeksgroep als waardevol ervaren zijn:

- Een huis vol gevoelens (Laevers, Cuvelier, Moons en Debue, 2001)
- Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen (Liebertz, 2008)
- Ik kon mijn adem niet ademen (Vos & de Heer, 2002)

De onderzoeksvraag

Hoe kan ik kinderen, in de leeftijd van 7 en 8 jaar, leren de basisemoties te herkennen en benoemen bij zichzelf en anderen?

Allereerst is het belangrijk om als basisschool een leerlingvolgsysteem te hebben, waarmee je de leerlingen op sociaal-emotioneel gebied volgt (zoals bijvoorbeeld de EGGO+ kaart). Zo kun je als leerkracht (vroegtijdig) eventuele problemen signaleren en diagnosticeren.

Daarnaast kan met behulp van een methode voor de sociaal-emotionele ontwikkeling zorg gedragen worden voor een doorlopende lijn binnen de hele school. Deze methode biedt de leerkrachten een leidraad voor hun lessen op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling. De methode die ik in dit onderzoek heb gebruikt en die zeer waardevol is gebleken is: Een huis vol gevoelens (Laevers, Cuvelier, Moons en Debue, 2001).

De methodegebonden lessen zouden kunnen worden uitgebreid met lesideeën uit onder andere: Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen (Liebertz, 2008) en Ik kon mijn adem niet ademen (Vos & de Heer, 2002). Werkvormen waarbij kinderen kunnen bewegen (zoals drama en activiteiten in de gymzaal) worden als zeer prettig ervaren. Ook materialen die gemaakt zijn met emoties op de gezichten van de kinderen in de klas (zoals de memory en het kwartet die te zien zijn in bijlage 5) worden als zeer waardevol beschouwd. Het is dan ook aan te raden hiermee te werken.

“Lesachtige activiteiten rond gevoelens en gedachten van kinderen hebben nauwelijks of geen zin, als het daartoe beperkt blijft. Pas als blijkt dat gevoelens in school meetellen (ook bijvoorbeeld tijdens de rekenles), kunnen deze activiteiten een waardevolle aanvulling zijn”.

(Kayser, 1996)

In mijn onderzoek heb ik ervaren dat de kinderen niet voldoende leren van sociaal-emotionele lessen alleen. Bovenstaande uitspraak in de theorie onderbouwt mijn bevindingen. Het is belangrijk om vooral ook de dagelijkse situatie te betrekken bij de ontwikkeling van de kinderen. Door als groepsleerkracht dagelijks met emoties bezig

te zijn leren kinderen deze te herkennen en te benoemen. Door de vier basisemoties (blij, bang, boos, verdrietig) bespreekbaar te maken in de klas leren de kinderen hiermee om te gaan. Ze zijn meer zelfbewust en leren ook te kijken naar en te reageren op emoties van anderen. Bovendien leren ze gezichtsuitdrukkingen en lichaamstaal van andere mensen herkennen en benoemen.

Kinderen ontwikkelen zich het beste als ze zich begrepen en aanvaard voelen. Dit betekent onder meer dat kinderen boos, bang of verdrietig mogen zijn en dat de leerkracht laat merken dat hij/zij een kind dat bijvoorbeeld bang is, begrijpt en hulp biedt om gevoelens verder te uiten en te exploreren. De kinderen moeten leren hoe ze emoties kunnen uiten en hoe ze hiermee moeten omgaan. Het is enorm belangrijk ruimte en gelegenheid te creëren voor het uiten van emoties.

Hoofdstuk 6 Evaluatie onderzoek

Remedial teaching opleiding

De afgelopen twee jaar heb ik me voor de volle honderd procent ingezet bij de modules en LOL (leer- en ontwikkelingslijn bijeenkomsten) van de opleiding. Ik heb me op verschillende vakgebieden verder ontwikkeld. Door het onderzoek waar ik het afgelopen schooljaar mee bezig ben geweest heb ik geleerd hoe ik gegevens moet interpreteren, hoe ik theorie en praktijk samen kan brengen en hoe ik door gebruik te maken van de kritische opmerkingen van mijn critical friends en begeleider kon komen tot het resultaat dat nu voor u ligt. Dit onderzoek heeft als resultaat dat ik theoretisch goed onderlegde kennis heb opgedaan op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling en dan in het bijzonder het herkennen en benoemen van emoties bij zichzelf en anderen voor kinderen van 7 en 8 jaar.

Het proces

Aan het begin van dit onderzoek ben ik een hele tijd bezig geweest met het zoeken naar een onderwerp. Ik verbaasde me over de kinderen bij ons op school die sociaal-emotioneel niet vaardig zijn, zoals ruzies die niet zonder leerkracht opgelost konden worden en kinderen die huilden omdat ze niet konden verwoorden wat ze bedoelden. De sociaal-emotionele ontwikkeling begint met het herkennen en benoemen van de emoties en daarom ben ik gaan onderzoeken hoe kinderen zich emotioneel ontwikkelen. Steeds kwam in de opleiding remedial teaching naar voren dat de basis goed moet zijn. Ook bij de sociaal-emotionele ontwikkeling is dit het geval. Kan een kind de eigen emoties en die van anderen niet herkennen en benoemen, dan is de basis om sociaal vaardig te worden nog niet gelegd.

Nadat ik mijn onderzoeksvraag heb beschreven ben ik gaan kijken wat ik op de basisschool aan materialen en methodes kon vinden op het gebied van de emoties. Ook ben ik op zoek gegaan naar theorie. De laatste jaren is er veel aandacht besteed aan de emotionele intelligentie. Niet langer is de intelligentie (IQ) de graadmeter voor het succes in het leven, maar blijkt de emotionele intelligentie van groot belang te zijn. Je kunt immers ontzettend intelligent zijn en door een laag EQ

toch niet zo geschikt zijn voor die topfunctie waarvan je altijd dacht dat die je perfect zou liggen.

Door middel van observaties, vragenlijsten en een sociogram heb ik een onderzoeksgroep samengesteld bestaande uit drie meisjes en drie jongens. Samen met deze groep ben ik gaan werken aan het herkennen en benoemen van de emoties. Als afsluiting van het onderzoek heb ik de observatie en de vragenlijst opnieuw afgenomen bij de onderzoeksgroep. Als resultaat kwam er uit de tests dat de kinderen zich verder ontwikkeld hadden. Ze konden hun eigen emoties en die van anderen beter herkennen en benoemen. Door middel van een analyse van de vragenlijst heb ik kunnen vaststellen dat kinderen die moeite hebben met het benoemen van de emoties gebaat zijn bij het stellen van gesloten vragen. Doordat zij een beperkt kader hebben waarin ze kunnen antwoorden, kunnen ook deze kinderen hun emoties verwoorden.

Opbrengst

Ik heb veel geleerd over emoties. Ik begreep voorheen niet waarom er veel sociale vaardigheidstrainingen zijn voor kinderen vanaf de leeftijdsgrens van 8 of 9 jaar en niet of nauwelijks voor jongere kinderen. Ik beseft nu dat de meeste kinderen, jonger dan 8 jaar, onvoldoende kennis hebben (van het herkennen en benoemen) van de gevoelens en emoties van anderen.

Ik ben nu in staat kinderen te begeleiden op het gebied van emoties. Niet alleen als remedial teacher kan ik kinderen helpen die in de problemen zijn gekomen bij het herkennen en benoemen van de emoties, ook kan ik als groepsleerkracht aan de slag met de emoties, zodat kinderen in hun sociaal-emotionele ontwikkeling geholpen worden. De dagelijkse situatie is van groot belang voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Zo kan ik als leerkracht in gaan op situaties die zich binnen mijn groep afspelen om de kinderen zo sociaal-emotioneel vaardig te maken. Door de kinderen te laten verwoorden wat ze voelen en welke emotie(s) ze daarbij hebben leren ze van deze situaties.

Betekenis

Ik ben me door dit onderzoek opnieuw bewust geworden van het belang van observeren. Door naar kinderen te kijken en te luisteren kun je als leerkracht in spelen op de behoeften van de kinderen. Door de kinderen te betrekken in en bewust te maken van hun eigen ontwikkeling kun je veel bereiken. Ze leren medeverantwoordelijk te zijn voor hun gedrag en hun ontwikkeling. Ze zijn enthousiast en denken mee bij het ontwikkelen van leuke, vernieuwende werkvormen.

Wat ik ook erg bijzonder vind is dat de kinderen van de onderzoeksgroep in korte tijd (een lessencyclus van vijf keer) toch zo'n vooruitgang hebben geboekt op het gebied van het herkennen en benoemen van emoties bij zichzelf en anderen. Door als leerkracht intensief met de kinderen bezig te zijn en te observeren kun je ze veel meegeven op het gebied van emoties. Je hebt als leerkracht een voorbeeldfunctie (modeling) en daar kun je gebruik van maken in de klas. Emoties komen erg dicht bij jezelf en door als leerkracht emoties te tonen leren kinderen dat het heel normaal is om je te uiten.

Kinderen ontwikkelen zich het beste als ze zich begrepen en aanvaard voelen. Dit betekent dat kinderen boos, bang of verdrietig mogen zijn en dat ik laat merken dat ik het begrijp en hulp bied om gevoelens te uiten. Door kinderen goed te observeren en te bevragen tijdens of na het werken krijg ik een goed beeld van mijn handelen als leerkracht. Ik merk dat me dit zelfvertrouwen geeft. Door mijn onderzoek ben ik me veel bewuster geworden van mijn bijdrage als leerkracht in het proces van kinderen. Kinderen leren graag in een veilige, leuke leeromgeving en ik denk dat ik die nu ook kan bieden bij het aanleren van de emoties.

Weerstand, tijdsdruk en samenwerking

Tijdens het werken aan mijn onderzoek heb ik de betrokkenheid van mijn directie, collega's, maar ook mijn critical friends en begeleider als zeer prettig ervaren. Daar waar ik hulp of advies nodig had met betrekking tot de uitwerking van mijn onderzoek hebben zij mij bijgestaan en advies gegeven.

Door het werken met een planning heb ik ervoor gezorgd dat mijn onderzoek volgens strakke richtlijnen verliep. Door samen met mijn begeleider en critical friends inleverdata af te spreken voor de hoofdstukken, hebben we ervoor gezorgd dat we op afgesproken tijden elkaars onderzoeken konden bespreken. Dit heb ik als zeer prettig ervaren. Door schriftelijk feedback te geven op elkaars onderzoek konden we effectief met onze tijd omgaan. Ik merkte dat mijn critical friends en ik het niet gewend waren om feedback te geven op elkaars stukken. Toen we besproken hadden dat we met de beste bedoelingen op elkaar stukken reageerden liep het proces van feedback geven eigenlijk vanzelf. Ik heb mijn best gedaan om mijn medestudenten te helpen met hun onderzoek. Ik ervaar hun inbreng bij mijn onderzoek als zeer waardevol.

Vooraf de laatste periode van mijn onderzoek heb ik onder tijdsdruk gewerkt. Ik heb veel tijd besteed aan het maken van de grafieken. Het heeft een hele tijd geduurd voordat ik precies in de grafiek kon omschrijven wat ik wilde vertellen. Ik heb nu het gevoel dat ook hoofdstuk 4 de essentie van mijn onderzoek duidelijk maakt. Juist door het gebruik van de grafieken denk ik dat ik de gegevens overzichtelijk heb kunnen noteren. Er is duidelijk geworden welke gegevens ik uit de verschillende onderzoeksmethoden heb kunnen halen.

Door de kennis die ik heb opgedaan bij dit onderzoek kan ik me als leerkracht en remedial teacher goed inzetten voor de kinderen die begeleiding nodig hebben bij het herkennen en benoemen van emoties. Ik weet welke materialen geschikt zijn voor kinderen van 7 en 8 jaar. Daarnaast zal ik bij elke klas moeten uitvinden en observeren welke werkvormen geschikt zijn. Voor deze onderzoeksgroep, met deze leerkracht, in deze situatie heb ik dat onderzocht. Nu kan ik deze kennis als bagage meenemen bij het leren van de emoties bij toekomstige groepen.

Nawoord

In september 2008 startte ik aan de opleiding tot remedial teacher en nu, bijna twee jaar later, kan ik met trots terugkijken op een afgeronde opleiding als remedail teacher. Ik heb het geluk gehad tijdens deze opleiding mijn ervaringen direct in de praktijk te kunnen brengen als remedial teacher op basisschool de Graaf van Ursel. De afgelopen twee jaren heb ik de verschillende kennismodules met veel belangstelling gevolgd. Zowel deze modules als het werken aan de leer-en-ontwikkelingslijn en het meesterstuk hebben me gebracht waar ik nu sta. Een volleerd remedail teacher met goede theoretische kennis om zo goede, ontbouwde keuzes te kunnen maken voor de kinderen bij ons op school.

Graag wil ik een aantal personen bedanken die het door hun steun en/of deskundigheid mede mogelijk hebben gemaakt deze studie succesvol af te ronden:

- Mijn vriend voor zijn geduld. Hij heeft mij de mogelijkheid geboden uren achter mijn computer door te brengen om aan mijn meesterstuk te werken, zonder gestoord te worden.
- Mijn leerlingen, die steeds enthousiast, nieuwe werkvormen en materialen wilden uitproberen en ideeën aandroegen.
- Mijn collegae die me de tijd, advies en ruimte hebben gegeven om mijn onderzoek tot een goed einde te brengen.
- Mijn critical friends Paul, Geertje en Annemarie voor de vele keren dat jullie mijn hoofdstukken hebben gelezen en voorzien van feedback.
- Mijn speciale dank gaat uit naar mijn begeleidster Wilma Linders. Zij heeft mij met veel geduld feedback gegeven en mij begeleidt in mijn zoektocht naar de juiste formuleringen en schrijfwijze van mijn onderzoek.

Literatuurlijst

Boeken:

Broeck, H. van der (2002). *Lessen uit emotionele intelligentie: Meer oog hebben voor jezelf en voor anderen*. Tielt: Uitgeverij Lannoo.

Deley, T. (2004). *Denken voelen doen: Sociaal-emotionele ontwikkeling in het basisonderwijs*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Galenkamp, H. Harst, A. van der, Roelofs, F. (2003). *Ontwikkelen van emotionele intelligentie: Praktijkboek voor de leraar*. Baarn: HB uitgevers.

Goleman, D. (2007). *Emotionele intelligentie: Emoties als sleutel tot succes*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.

Heer, J. de & Vos, M. (2002). *Ik kon mijn adem niet ademen: Dramalessen over emoties voor de middenbouw van de basisschool*. Budel: Uitgeverij DAMON.

Kallenberg, T., Koster, B., Onstenk, J. en Scheepsma, W. (2007). *Ontwikkeling door onderzoek: Een handreiking voor leraren*. Utrecht: ThiemeMeulenhoff.

Kayser, D. (1996). *Interculturele sociale vaardigheden op de basisschool. Basisboek voor leerkrachten en hulpverleners*. Utrecht: De Tijdstroom.

Koning, L. (2004). *Handleiding EGGO+*. Lekkerkerk: uitgeverij PRAVOO

Liebertz, C. (2008). *Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen: Theorie en praktijk van de gevoelsontwikkeling bij kinderen*. Katwijk: Uitgeverij Panta Rhei.

Smits, Beerends. 2007. *reader Emoties, gedrag en stress*.

Websites:

Sociaal emotionele ontwikkeling in de basisschool. Geraadpleegd op 12 juni 2010, via www.sociaalemotioneel.nl

Sociogram! Geraadpleegd op 12 juni 2010, via www.sociogram.nl.

Materialen:

Kog, M., Moons, J. en Depondt, L. (2006) *Doos vol gevoelens*. Averbode: Cego Publishers NV

Laevers, F., Cuvelier, N., Moons, J. en Debue, A. (2001) *Een huis vol gevoelens*. Averbode: Cego Publishers NV

Manders, R. en Schrurs, J. (2004) *Handleiding voor jezelf*. Uitgeverij VIA

Bijlagen

Bijlage 1 Zelfbeoordelinglijst voor de kinderen:

Onderdeel 1.	Ja	Nee	Weet niet
1. Ik ben aardig			
2. Ik ben beleefd			
3. Ik ben mooi			
4. Ik ben eerlijk			
5. Ik ben gezellig			
6. Ik ben slim			

Onderdeel 2.	Ja	Nee	Weet niet
1. Ik ben onaardig			
2. Ik ben verlegen			
3. Ik ben onhandig			
4. Ik ben vervelend			
5. Ik ben lui			
6. Ik ben agressief			

Onderdeel 3:

Vul in:

- ik vind het gezellig als	
- als ik me blij voel dan	
- waar ik een hekel aan heb is	
- ik vertel veel aan mensen die	
- ik word verlegen als	
- ik kan me slecht concentreren als	
- wat ik niet goed durf is	
- ik voel me zeker als	
- als ik iemand niet aardig vind dan	
- als ik iets moeilijk vind	

Onderdeel 4:

Benoemen van de eigen gevoelens:

Instructie kind:

Ik vertel je steeds iets over jezelf. Ik wil graag dat jij steeds zegt hoe jij je voelt. Je mag zeggen of je blij, bang, boos of verdrietig bent. Je mag ook zeggen dat je, je gewoon voelt.

	 Blij	 Bang	 Boos	 Verdrietig	Gewoon
1. Je hebt een mooie tekening gemaakt. Een vriend of vriendin zegt dat hij of zij de tekening erg mooi vindt.					
2. Je hebt een poes waar je erg veel van houdt en waar je goed voor zorgt. Op een dag loopt jouw poes weg en komt nooit meer terug.					
3. Je loopt door de gang. Een grote jongen komt op je afgelopen en zegt tegen je dat je meteen opzij moet gaan.					

4. Jouw moeder heeft beloofd dat jullie dat weekend naar een pretpark zullen gaan. Maar dan zegt ze op zaterdagochtend plotseling dat het niet doorgaat.					
5. Je bouwt met blokken een hoge toren. Een ander kind komt aanlopen, gooit de toren om en begint te lachen.					
6. Je oma is dood gegaan.					
7. Je hebt een kaartje gemaakt voor jouw vriendje/vriendinnetje. Die vindt de kaart erg leuk.					
8. Je bent aan het fietsen. Maar als je de heuvel af rijdt, ga je veel harder dan je eigenlijk wil.					
9. Je laat een andere jongen met jouw nieuwe auto spelen. De jongen speelt er een tijdje mee, en dan gaat de auto plotseling stuk.					
10. Het is feest op school. Je staat in de rij voor een suikerspin. Een jongen kruipt voor.					
11. Vandaag is de eerste schooldag. Je ziet jouw vriendje/vriendinnetje voor het eerst weer na de vakantie.					
12. Je hebt een ijsje gekregen van jouw moeder. Je neemt een likje en dan laat je het ijsje per ongeluk op de grond vallen.					
13. Jouw vader en moeder zijn in de slaapkamer. Ze hebben ruzie; je hoort ze tegen elkaar schreeuwen					
14. Je bent met jouw oudere broer aan het spelen in het bos. Dan rent jouw broer weg en laat je alleen. Het begint al een beetje donker te worden.					
15. Je hebt een lekkere koek mee naar school genomen voor onder de pauze. Dan pakt een jongen jouw koek af en eet hem op.					

Onderdeel 5:

Het benoemen van de gevoelens van zichzelf en anderen

1. Samen met een vriend(innet)je doe je mee aan een hardloophwedstrijd op school. Jullie hebben allebei hard geoefend. Vlak voor het eind ga je opeens door je enkel. Je valt op de grond en kunt niet meer verder. Je vriend(innet)je rent door en wint de wedstrijd.

- Hoe zou jij je voelen? Probeer maar om het zo precies mogelijk te zeggen; je mag meer gevoelens opnoemen.

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen? Ook hier mag je meer gevoelens noemen; probeer maar weer om het zo precies mogelijk te zeggen.

2. Jullie gaan een toneelstuk doen op school. Jij en je vriend(innet)je willen allebei graag piraat zijn. Maar er is nog maar 1 piraat nodig. De juf kiest je vriend(innet)je en zegt dat hij/zij de piraat mag zijn.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen?

3. Je bent met je moeder boodschappen gaan doen. Je vader en broertje zijn thuisgebleven. Als jullie de straat inrijden zie je dat er een ziekenwagen vlak voor jullie huis staat.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je moeder zich voelen?

4. Het is woensdag. Jij en je vriend(innet)je hebben afgesproken om vanmiddag na schooltijd samen te spelen. De bel gaat en jullie lopen naar buiten. Dan zegt je vriend(innet)je dat hij/zij toch maar niet met je meegaat. Hij/zij loopt met een ander kind uit de klas mee, en ze gaan samen iets heel leuks doen.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen?

5. In jullie klas zit een jongen die meestal erg vervelend tegen je doet. Als je de klas in loopt komt hij naar je toe. Hij zegt iets heel aardigs tegen je.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou de jongen zich voelen?

6. Je komt thuis uit school. Je moeder komt naar je toe, en zegt dat jullie hondje is aangereden door een auto. Het gaat niet zo goed met hem. Misschien gaat hij wel dood.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je moeder zich voelen?

7. Onder de pauze doen jullie tikkertje. Iedereen rent over het speelplein. Plotseling komt een andere jongen uit je klas heel hard op je afgerend. Hij let niet goed op. Jullie botsen tegen elkaar en vallen allebei op de grond. Jij hebt bloed aan je been en hij heeft een buil op zijn hoofd.

- Hoe zou jij je voelen? Probeer maar om het zo precies mogelijk te zeggen; je mag meer gevoelens opnoemen.

- Hoe zou de andere jongen zich voelen? Ook hier mag je meer gevoelens noemen; probeer maar weer om het zo precies mogelijk te zeggen.

8. Je bent bij de dokter omdat je al een tijdje last hebt van je knie. Hij zegt dat er wel iets aan kan worden gedaan en dat je daarvoor de volgende dag naar het ziekenhuis moet.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou de dokter zich voelen?

9. In de pauze moet je even in de klas blijven. Je juf zegt tegen je dat ze vindt dat je de laatste tijd niet zo goed hebt gewerkt op school. Ze zegt dat je echt beter je best moet doen.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou de juf zich voelen?

10. Er is een nieuwe jongen/meisje bij jullie in de klas gekomen. Jullie worden vriend(innet)jes en spelen veel met elkaar. Op een middag vertelt hij/zij je een geheim. Het gaat over een heel speciaal, duur cadeau dat hij/zij binnenkort krijgt. Zijn/haar vader en moeder willen niet dat hij/zij er met zijn/haar vriend(innet)jes over praat. Hij/zij zegt dat hij/zij het alleen aan jou heeft verteld en dat je het aan niemand mag doorvertellen.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen?

11. Je vriend(innet)je is jarig en mag trakteren. Alle kinderen krijgen iets lekker en een sticker. Je krijgt maar een kleine sticker die je helemaal niet mooi vindt. Je zegt tegen je vriend(innet)je: "hé, je hebt de andere kinderen een veel mooiere sticker gegeven!"

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen?

12. Op school mogen jullie een tekening maken voor de schoolkrant. Jij en je vriend(innet)je besluiten allebei om een kasteel te gaan tekenen. Jullie doen erg je best. De volgende dag zegt de juf dat ze jouw tekening het allermooist vindt en dat die in de schoolkrant komt.

- Hoe zou jij je voelen?

- Hoe zou je vriend(innet)je zich voelen?

Beoordeling vragenlijsten

Zelfbeeld van het kind:

Onderdeel 1.

Het kind antwoordt:	
6 keer ja	Het kind heeft een goed zelfbeeld
5 keer ja	Het kind heeft een voldoende zelfbeeld
4 keer ja	Het kind heeft een matig zelfbeeld
0-3 keer ja	Het kind heeft een negatief zelfbeeld

Onderdeel 2.

Het kind antwoordt:	
0 keer ja	Het kind heeft een goed zelfbeeld
1 keer ja	Het kind heeft een voldoende zelfbeeld
2 keer ja	Het kind heeft een matig zelfbeeld
3-6 keer ja	Het kind heeft een negatief zelfbeeld

Onderdeel 3.

Het kind antwoordt:	
Tien keer met een duidelijke uitleg	Het kind kan zich goed verwoorden
Acht of negen keer met een duidelijke uitleg	Het kind kan zich voldoende verwoorden
Zes of zeven keer met een duidelijke uitleg	Het kind kan zich matig verwoorden
Vijf keer of minder met een duidelijke uitleg	Het kind kan zich niet voldoende verwoorden

Onderdeel 4.

Blij	Bang	Boos	Verdrietig
			
15 vragen:		Beoordeling:	
Het kind beantwoordt 15 vragen goed		Het kind kan de emoties bij zichzelf prima benoemen	
Het kind beantwoordt 13-14 vragen goed		Het kind kan de emoties bij zichzelf voldoende benoemen	
Het kind beantwoordt 11-12 vragen goed		Het kind kan de emoties bij zichzelf matig benoemen	
Het kind beantwoordt 10 of minder vragen goed		Het kind kan de emoties bij zichzelf onvoldoende benoemen	

Onderdeel 5.

De eigen gevoelens:	
Het kind beantwoordt 12 keer goed	Het kind kan de emoties bij zichzelf prima benoemen
Het kind beantwoordt 10-11 keer goed	Het kind kan de emoties bij zichzelf voldoende benoemen
Het kind beantwoordt 8-9 keer goed	Het kind kan de emoties bij zichzelf matig benoemen
Het kind beantwoordt 7 keer of minder goed	Het kind kan de emoties bij zichzelf onvoldoende benoemen
Gevoelens van de ander:	
Het kind beantwoordt 12 keer goed	Het kind kan de emoties bij anderen prima benoemen
Het kind beantwoordt 10-11 keer goed	Het kind kan de emoties bij anderen voldoende benoemen
Het kind beantwoordt 8-9 keer goed	Het kind kan de emoties bij anderen matig benoemen
Het kind beantwoordt 7 keer of minder goed	Het kind kan de emoties bij anderen onvoldoende benoemen

Naam leerling:		Datum van invullen:		
Vragenlijst:	Goed:	Voldoende:	Matig:	Onvoldoende:
Onderdeel 1: zelfbeeld				
Onderdeel 2: zelfbeeld				
Onderdeel 3: vul in				
Onderdeel 4: eigen gevoelens benoemen				
Onderdeel 5: gevoelens van anderen benoemen				

Bijlage 2: lessencyclus

Les 1

	Benodigdheden: - emotiewaaier - emotiekaarten (colorcards) - het verhaal van de pauw (uit een huis vol gevoelens) - fototoestel - invulboekje per kind voor de dagen van de week	
1	Introductie: emotiewaaier (bang, boos, blij en verdrietig) emotiekaarten (de kinderen delen de emotiekaarten in bij de vier basisemoties)	
2	Het verhaal van de pauw (een huis vol gevoelens)	
3	Werkboekje: - dit ben ik: foto maken van de kinderen - bladzijde 3: gevoelens - bladzijde 4 t/m 6: gevoelens wat vind je ervan? - bladzijde 7: mijn dag vandaag	
4	Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen:	
	Bladzijde 51	Kleine slak, kom naar buiten
	Bladzijde 93	Zeg me hoe ik me voel
	Bladzijde 118	De zorgenbrievenbus
	Bladzijde 109	Waardering is fijn!

Les 2

	Benodigdheden: - emotiefrisbee - emotiedobbelsteen - materiaal voor de gevoelsklok - fototoestel - ABC schema voor elk kind - naamkaartjes voor de werkopdracht (het werk van kabouterijtjes)	
1	Introductie: emotiefrisbee en emotiedobbelsteen De kinderen uiten de emoties.	
2	Het verhaal van de schildpad (een huis vol gevoelens)	
3	Werkboekje:	

	- bespreken van bladzijde 7: mijn dag vandaag - bladzijde 8 en 9: verdriet - bladzijde 22: ABC-schema	
4	Foto's maken van de gevoelens: blij, bang, boos en verdrietig (voor de emotiememory)	
5	Gevoelsklok maken	
6	Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen:	
	Bladzijde 53	De dobbelsteen met de vele gevoelens
	Bladzijde 69	Wie heeft de klok verzet
	Bladzijde 71	Kijk naar boven
	Bladzijde 109	Waardering is fijn!

Les 3

	Benodigdheden: - emotiememory (met foto's van les 2) - speelzaal met matten en een bal - het verhaal van de havik (uit een huis vol gevoelens)	
1	Introductie: emotie memory	
2	Bespreken van de opdracht van de week	
3	Het verhaal van de havik	
4	Werkboekje: - bladzijde 10, 11 en 12: boos	
5	Speelzaal: - in elke hoek een mat: voor elke emotie één. - Situatiekaarten - Bladzijde 68 kleine slang, vervel. - Bladzijde 111 tunnelbal	
6	Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen	
	Bladzijde 72	Jij vierkante tomaat!
	Bladzijde 109	Waardering is fijn!
7	De opdracht voor deze week: - Bladzijde 85: het werk van kaboutertertjes	

Les 4

	Benodigdheden: - Het emotiekwartet - Het boek: ik kon mijn adem niet ademen - materialen om te kunnen spelen	
1	Introductie emotie kwartet	

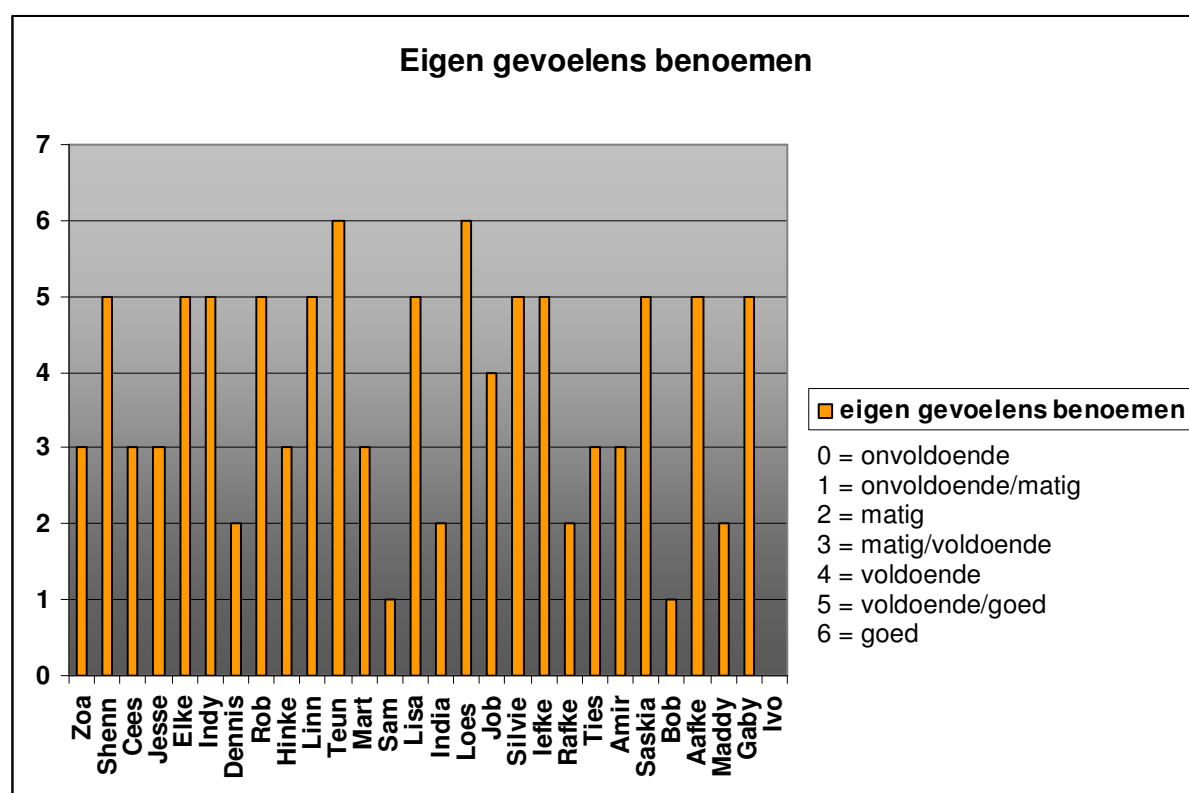
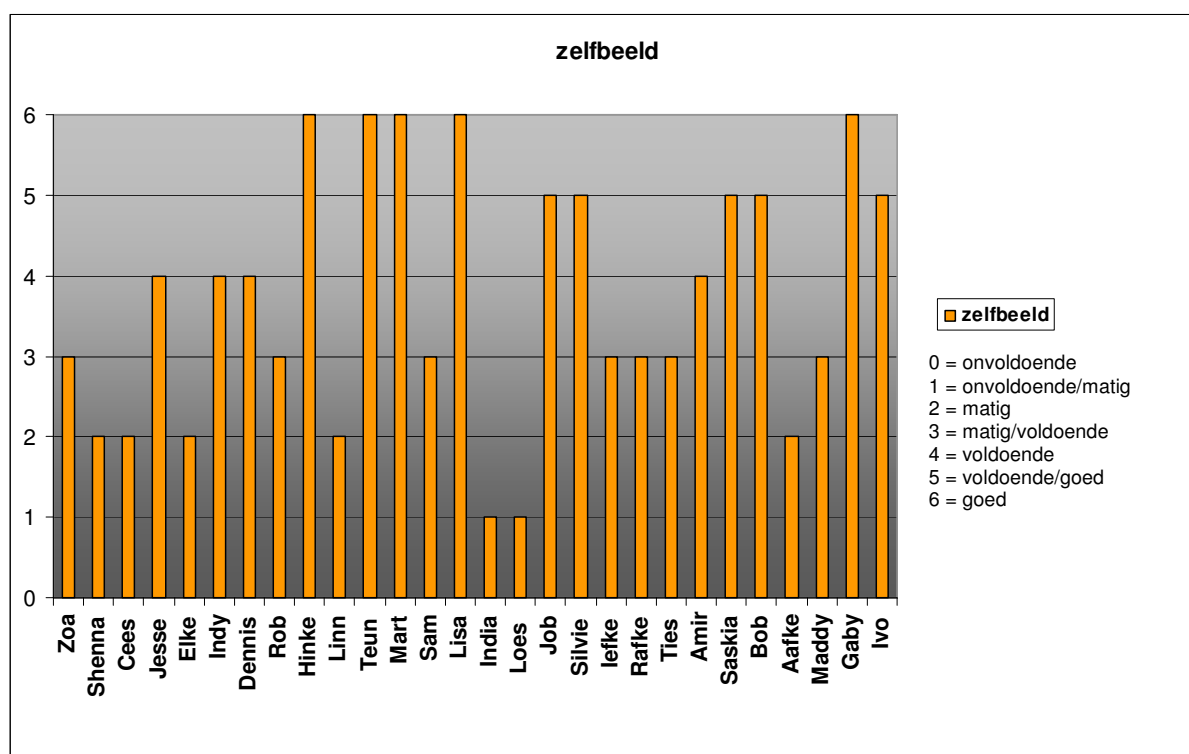
2	Het verhaal van de schildpad (een huis vol gevoelens)	
3	Werkboekje: - bladzijde 13: bang - bladzijde 14 en 15: zelfvertrouwen	
4	Drama (ik kon mijn adem niet ademen) Les 6 bang in een toneelrol: bladzijde 39 t/m 41 Les 7 bang in het dagelijks leven	
5	Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen	
	Bladzijde 60	Het doek gaat op
	Bladzijde 109	Waardering is fijn!

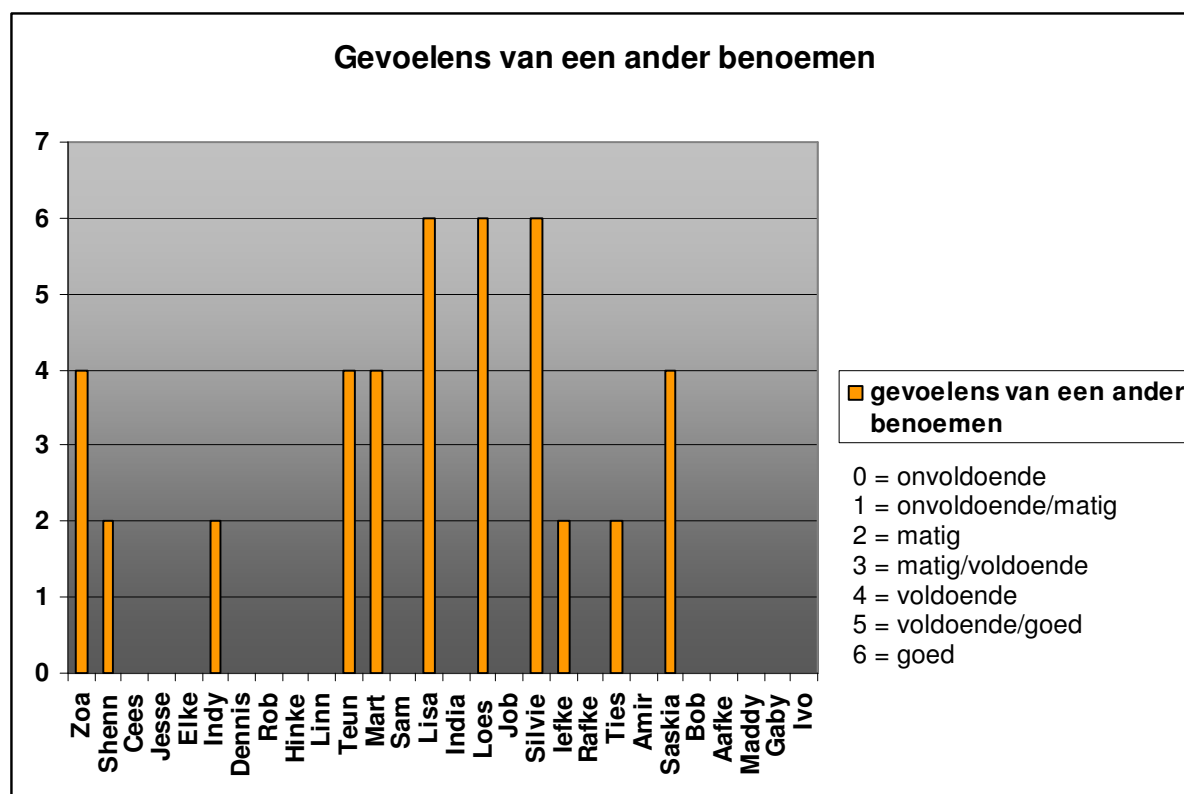
Les 5

	Benodigdheden: - materialen voor het maken van een emotieboek	
1	Introductie: een van de eerdere introducties, de kinderen maken de keuze	
2	Werkboekje: - bladzijde 16 t/m 21: gevoelens bij mij en anderen	
3	Emotieboek maken	
4	Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen	
	Bladzijde 109	Waardering is fijn!
5	Evaluatie van de lessen	

Bijlage 3: Zelfbeeld, eigen gevoelens benoemen en gevoelens van een ander benoemen

Bijlage 4: Resultaten van de onderzoeksgroep

Hier volgt een overzicht van de resultaten van de kinderen in de onderzoeksgroep.

De meisjes:

Leerling:	India	Rafke	Maddy
EGGO+			
Aandachtspunt	2	0	1
Zorgpunt	0	0	0
Vragenlijst			
Zelfbeeld	Onvoldoende/matig	Matig/Voldoende	Matig/voldoende
Eigen gevoelens	Matig	Matig/Voldoende	Matig
Gevoelens van anderen	onvoldoende	matig	Onvoldoende
sociogram			
spelen			
positief	0	1	5
negatief	7	1	1
werken			
positief	1	2	5
negatief	7	1	0

De jongens:

Leerling:	Cees	Sam	Ties
EGGO+			
Aandachtspunt	1	2	1
Zorgpunt	1	0	0
Vragenlijst			
Zelfbeeld	Matig	Matig	Matig/voldoende
Eigen gevoelens	Matig/Voldoende	Onvoldoende/matig	Matig/voldoende
Gevoelens van anderen	onvoldoende	onvoldoende	matig
sociogram			
spelen			
positief	4	2	4
negatief	11	18	3
werken			
positief	3	1	3
negatief	11	15	1

	woorden te kort schieten.
De verhalen van de dieren (pauw, schildpad en havik) uit een huis vol gevoelens (Kog & Moons) 	dier te koppelen is het voor de kinderen erg concreet. Ze kunnen zich identificeren met een van de dieren. - De verhalen zijn niet altijd duidelijk voor de kinderen. Als ik de verhalen in de klas aan ga bieden wil ik ze aanpassen aan het niveau van de kinderen.
Werkbladen uit een handleiding voor jezelf (Manders & Schrurs, 2005)	- De werkbladen heb ik allemaal aangepast aan het niveau van de kinderen in de onderzoeksgroep - Het werd snel duidelijk dat de werkbladen niet de voorkeur hadden van de kinderen. Ze waren snel gedemotiveerd. Ze vonden het niet leuk om de bladen in te vullen. Ze waren liever bezig.
Emotiekwartet en emotiememory met foto's van zichzelf. 	- De kinderen zijn direct betrokken als ze kunnen werken met iets van zichzelf. - Ze kijken ineens naar zichzelf, dat vonden ze erg leuk - De emoties worden door alle kinderen uitgebeeld, daardoor leer je bij het kwartet en de memory ook hoe de emotie er bij andere kinderen uit ziet (uiterlijk waarneembare kenmerken).
Emotiefrisbee en emotiedobbelsteen. 	- ik heb een emotiefrisbee en een emotiedobbelsteen gemaakt om over emoties te kunnen praten. - Leuke middelen om het met de kinderen over emoties te hebben. - Je kunt goed variëren met werkvormen. Zo hebben we de dobbelsteen gebruikt om over te gooien. De emotie onder de rechterhand moest het kind uitbeelden en de andere kinderen moesten raden welke emotie dat was. We

	hebben uitvoerig besproken hoe je dan kunt zien welke emotie het kind toont.
Drama (o.a. ik kon mijn adem niet ademen van Vos, M.& de Heer, J. 2002) 	- De kinderen vinden het erg leuk om situaties te spelen over emoties. - Ze hebben een grote fantasie en passen die toe bij drama. - De kinderen kunnen de situaties goed uitbeelden. De kinderen krijgen tips en complimenten van de andere kinderen. - Het boek biedt de leerkracht goede handvatten om dramalessen omtrent de basisemoties te geven.
Emotieboek	- De kinderen hebben boek over emoties gemaakt. - Allereerst heb ik de kinderen een vrije opdracht gegeven om een verhaal te schrijven over emoties. De kinderen kwamen zelf niet tot een verhaal. Ik heb toen besloten om een voorbeeldboek te maken waarin de kinderen aanpassingen mochten doen. Door deze, meer gestructureerde werkvorm, konden de kinderen zelfstandig met deze opdracht aan de slag. - De kinderen konden niet wachten tot hun boek kwam was en in de bibliotheek van de klas kwam.
Werkopdrachten uit de Emotionele intelligentie spelenderwijs ontwikkelen (Liebertz) 	Dit boek biedt de leerkracht werkvormen en spelopdrachten om samen met de kinderen te werken aan de emotionele intelligentie. - Er is van te voren een selectie gemaakt van de geschikte werkvormen voor deze onderzoeksgroep. - De kinderen vonden de werkvormen allemaal erg leuk. - Voor de leerkracht zijn de opdrachten goed en makkelijk uit te voeren. De voorbereiding neemt weinig tijd in beslag.

